

**Επίκαιρα συμπεράσματα από την πορεία εξέλιξης
του Νόμου και της Έννομης Τάξης στην Αρχαία Ρώμη***

Προκόπιος Παυλόπουλος, τέως Πρόεδρος της Δημοκρατίας,
Ακαδημαϊκός, Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ

Πρόλογος

Συνιστά πλέον κοινώς παραδεδεγμένη θέση η, ιστορικά πολλαπλώς τεκμηριωμένη στον χώρο της Νομικής Επιστήμης εν γένει, διαπίστωση ότι ο Νόμος, ως θεσμικό θεμέλιο της οργάνωσης και της λειτουργίας του Κράτους και της ρύθμισης των εντός αυτού κοινωνικοοικονομικών σχέσεων μεταξύ ιδιωτών -φυσικών ή νομικών προσώπων- στο πεδίο της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, υπό το εγγυητικό καθεστώς της αρχής της Διάκρισης των Εξουσιών και του Κράτους Δικαίου, έλκει σε μεγάλο βαθμό την απώτερη καταγωγή του από τον Νόμο στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, ως αντίστοιχο θεσμικό θεμέλιο της «*Ρωμαίων Πολιτείας*» και, ιδιαίτερος, της «*Res Publica*». Κατά τούτο, είναι προφανές πως πρέπει να γίνει περαιτέρω δεκτό ότι και η σύγχρονη Νομική Επιστήμη -τουλάχιστον στις Έννομες Τάξεις που οργανώνονται και λειτουργούν ερειδόμενες επί των θεσμικών εγγυήσεων του συστήματος της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας- πολλά οφείλει, σε ό,τι αφορά την διαχρονική της εξέλιξη, στην Νομική Επιστήμη η οποία διαμορφώθηκε ως «*πρώμη*» επιστημονική «*ξυνωρίς*» του Ρωμαϊκού Δικαίου στην Αρχαία Ρώμη, υπό την καταλυτική επιρροή των κορυφαίων «*Juris Prudentes*» ή «*Juris Consulti*» της εποχής εκείνης.

A. Στο σημείο δε τούτο είναι επιβεβλημένο να γίνει, για λόγους πληρότητας της επιστημονικής νομικής έρευνας, η εξής ιστορική αλλά και θεσμική «*αντίστιξη*»:

1. Οποσδήποτε στις Πόλεις-Κράτη της Αρχαίας Ελλάδας -και των αποικιών που αυτές ίδρυσαν ιδίως στην Κάτω Ιταλία- ο Νόμος, ως μέσο οργάνωσης και λειτουργίας κάθε Πόλης-Κράτους και ρύθμισης των σχέσεων των εντός αυτής μελών του κοινωνικού

συνόλου, προϋπήρξε προφανώς του αντίστοιχου Νόμου στην Έννομη Τάξη της Αρχαίας Ρώμης. Και όχι μόνον αυτό, αλλά στην Ιστορία του Δικαίου συναντώνται πάντοτε «*ανεξίτηλα*» τα ίχνη μεγάλων Νομοθετών, των οποίων η Νομοθεσία πορεύθηκε σιενώς συνυφασμένη με την όλη ιστορική πορεία των κατά περίπτωση Πόλεων-Κρατών. Χαρακτηριστικά παραδείγματα παρέχουν: Στην Αθήνα, η Νομοθεσία του Δράκοντος, περί το 624 π.Χ. και η Νομοθεσία του Σόλωνος, περί το 594 π.Χ. η οποία μάλιστα, όπως θα διευκρινισθεί στον οικείο τόπο εν συνεχεία, επηρέασε τον πρώτο βασικό νόμο της Αρχαίας Ρώμης, τον Δωδεκάδελτο Νόμο. Στην Σπάρτη, η Νομοθεσία του Λυκούργου, περί τον 8^ο αιώνα π.Χ. Στην Κατάνη, η Νομοθεσία του Χαρώνδα, περί τον 7^ο αιώνα π.Χ. Στους Επιζεφύριους Λοκρούς, η Νομοθεσία του Ζαλεύκου, περί το 662 π.Χ. Και στην Κυρήνη, η Νομοθεσία του Δημόνακος, περί το 550 π.Χ.

2. Όμως ο Νόμος στην Αρχαία Ελλάδα, υπό τα προμνημονευόμενα χαρακτηριστικά του, κάθε άλλο παρά διαδραμάτισε τον ίδιο ρόλο μ' εκείνον του Νόμου στο Ρωμαϊκό Δίκαιο και στην οργάνωση, λειτουργία και εξέλιξη της «*Ρωμαίων Πολιτείας*» και της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Και τούτο κατά κύριο λόγο διότι στην Αρχαία Ελλάδα και στις Πόλεις-Κράτη της ουδέποτε επήλθε ενοποίηση του όλου νομοθετικού πλαισίου της εποχής, δοθέντος ότι ουδέποτε επήλθε και τελική ουσιαστική ενοποίηση των Πόλεων-Κρατών, ώστε να μπορεί να γίνει λόγος για μια «*Ελλήνων Πολιτεία*» ανάλογη προς την «*Ρωμαίων Πολιτεία*». Εξ ου και δεν γίνεται λόγος στην Ιστορία του Δικαίου για «*Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*» -κατά το «*πρότυπο*» του Ρωμαϊκού Δικαίου- αλλά για «*Αρχαία Ελληνικά Δίκαια*». Με καθένα από τα Δίκαια αυτά να διατηρεί ίδια χαρακτηριστικά και να έχει, εν τέλει, την «*τύχη*» της Πόλης-Κράτους στην οποία ίσχυσε. «*Τύχη*», που ουδεμία ομοιότητα παρουσιάζει με την εντυπωσιακή συνοχή της Έννομης Τάξης στην Αρχαία Ρώμη καθώς και με την πρωτοφανή «*άυθηση*», επί πολλούς αιώνες, της Ρωμαϊκής

Αυτοκρατορίας. Άρα ο Νόμος στην Αρχαία Ελλάδα κατ' ουδένα τρόπο υπήρξε το θεσμικοπολιτικό μέσο για την ίδρυση και λειτουργία ενιαίας κρατικής οντότητας με μεγάλη εδαφική έκταση και εξίσου μεγάλη διάρκεια, κάτι στο οποίο συνετέλεσε ουσιωδώς και το πολιτικό και πολιτειακό σύστημα που εφαρμοζόταν σε ορισμένες από αυτές τις Πόλεις-Κράτη, δηλαδή το σύστημα της Άμεσης Δημοκρατίας. Επέκεινα, η λειτουργία του Νόμου στην Αρχαία Ελλάδα δεν επέτρεψε την εκεί δημιουργία και Νομικής Επιστήμης, τουλάχιστον παρεμφερούς μ' εκείνη που προέκυψε και «μεγαλούργησε» στο πλαίσιο της Έννομης Τάξης της Αρχαίας Ρώμης. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι στην Αρχαία Ελλάδα δεν υπήρξαν μεγάλοι «*Juris Prudentes*» ή «*Juris Consulti*», όπως στην «*Ρωμαίων Πολιτεία*». Βεβαίως, την ουσία και την θεσμική «αποστολή» του Νόμου «επεξεργάσθηκαν» θεωρητικώς στην Αρχαία Ελλάδα εμβληματικές φιλοσοφικές φυσιογνωμίες, όπως π.χ. ο Πλάτων, κυρίως στον διάλογο των «*Νόμων*» και ο Αριστοτέλης, κυρίως στα «*Πολιτικά*» και στα «*Ηθικά Νικομάχεια*». Μόνο που αυτές οι φιλοσοφικές φυσιογνωμίες ανέλυσαν τον Νόμο υπό την φιλοσοφική του, κατά βάση, διάσταση και υφή. Και όχι υπό όρους και προϋποθέσεις αμιγώς νομικής θεωρητικής προσέγγισης, όπως συνέβη με τους «*Juris Prudentes*» ή «*Juris Consulti*» στην Αρχαία Ρώμη. Για τον λόγο αυτό στην Αρχαία Ρώμη γινόταν σαφής διαχωρισμός της θεωρητικής συμβολής μεταξύ των ως άνω «*Juris Prudentes*» ή «*Juris Consulti*» και των «*Φιλοσόφων*» του Νόμου, όπως υπήρξε κατ' εξοχήν ο Κικέρων.

Β. Σε αντίθεση, λοιπόν, προς την Αρχαία Ελλάδα ο Νόμος στην Αρχαία Ρώμη «δέθηκε» στενά πολύ περισσότερο με την θεσμική θωράκιση του Κράτους -ήτοι τόσο της «*Ρωμαίων Πολιτείας*» όσο και, πιο συγκεκριμένα, της «*Res Publica*»- παρά με την κανονιστική ρύθμιση των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων των εκάστοτε μελών του ρωμαϊκού κοινωνικού συνόλου. Για την ακρίβεια, στον Νόμο η Αρχαία Ρώμη οφείλει πρωτίστως τους «*αρμούς*» της όλης κρατικής της οργάνωσης.

Αρχής γενομένης από την μετά την πώση της Βασιλείας («*Regnum Romanum*») εποχή- ήτοι μάλλον το 510/509 π.Χ., με την εκθρόνιση του 7^{ου} και τελευταίου Βασιλέως των Ρωμαίων, του Λουκίου Ταρκυνίου του Υπερηφάνου (Lucius Tarquinius Superbus)- έως την περίοδο της εκκίνησης της μεγαλειώδους πορείας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, δηλαδή επί Αυτοκράτορος Γαΐου Οκταβιανού Αυγούστου και ουσιαστικώς από το 27 π.Χ. και ύστερα.

1. Πάνω στον Νόμο, υπό τις επιμέρους κανονιστικές μορφές που προσέλαβε στην διαδρομή της ρυθμιστικής «πορείας» του, θεμελιώθηκε η Έννομη Τάξη στην Αρχαία Ρώμη, ως σύνολο κανόνων δικαίου των οποίων την εφαρμογή στην πράξη εγγυάτο ένας ισχυρότατος -θεσμικώς οργανωμένος πλην όμως δίχως ουσιαστική δημοκρατική νομιμοποίηση- μηχανισμός αυστηρών κυρώσεων. Τον Νόμο και την Έννομη Τάξη στην Αρχαία Ρώμη οδήγησε στον «κολοφώνα» τους, τόσο από πλευράς θεωρητικής επεξεργασίας όσο και από πλευράς πρακτικής εφαρμογής, η «νεότευκτη» Ρωμαϊκή Νομική Επιστήμη. Αυτή ήταν έργο περιώνυμων «*Juris Prudentes*» ή «*Juris Consulti*» οι οποίοι δεν έμειναν, κάθε άλλο, στο πεδίο μιας επιφανειακής φιλοσοφικής θεώρησης του Νόμου και της Έννομης Τάξης της «*Ρωμαίων Πολιτείας*». Αλλά «εμβάθυναν», μ' εντυπωσιακή μάλιστα νομική οξυδέρκεια, στα χαρακτηριστικά του Νόμου ως Κανόνα Δικαίου, προορισμένου να πλαισιώσει κανονιστικώς αφενός -και πριν απ' όλα- την κρατική οργάνωση και, αφετέρου, τις κοινωνικοοικονομικές σχέσεις μεταξύ ιδιωτών εντός της «*Ρωμαίων Πολιτείας*». Δεν είναι δε υπερβολή να υποστηριχθεί ότι χωρίς την καταλυτική αυτή συνδρομή της Νομικής Επιστήμης στην Αρχαία Ρώμη, ο ρωμαϊκής καταγωγής Νόμος και η Έννομη Τάξη της δεν θα είχαν συνθέσει το «*πρότυπο*» εκείνο το οποίο μετέπειτα, διά του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου κυρίως, άσκησε ουσιώδη επιρροή στην Νομική Επιστήμη κατά βάση στην Ηπειρωτική Ευρώπη. Μια επιρροή που συνεχίστηκε, αμείωτη, όταν πλέον «*πήρε σάρκα και*

οσά» το Έθνος-Κράτος στην Ηπειρωτική Ευρώπη, υπό το θεσμικοπολιτικό καθεστώς της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας ως εγγύησης της Ελευθερίας και, συνακόλουθα, των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

2. Πραγματικά, η θεωρητική επεξεργασία του Νόμου και της Έννομης Τάξης από τους εκπροσώπους της Νομικής Επιστήμης στην Αρχαία Ρώμη είναι τόσο περισσότερο επίκαιρη ακόμη και σήμερα, όσο η παρακολούθηση της εξέλιξης της Ιστορίας του Δικαίου ιδίως στην Ηπειρωτική Ευρώπη δεν είναι επαρκώς πλήρης χωρίς την αναγωγή στις ρίζες του Δικαίου τούτου, δηλαδή στην Νομοθεσία και στην Έννομη Τάξη της Αρχαίας Ρώμης. Βεβαίως, αυτός ο Νόμος ρωμαϊκής κανονιστικής «κοπής» δεν είχε, όπως ήδη επισημάνθηκε, ίχνος δημοκρατικής νομιμοποίησης ως προς την θέσπισή του και την εφαρμογή του στην πράξη. Κάτι το οποίο τον διαφοροποιεί εντόνως από τον «Κανόνα Δικαίου» ως μέσο κανονιστικής ρύθμισης στο θεσμικοπολιτικό πεδίο της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας. Δεν μπορεί όμως να υποτιμηθεί -και πολύ περισσότερο να μηδενισθεί- η ως άνω διαχρονική επιρροή του Νόμου και της Έννομης Τάξης στην Αρχαία Ρώμη και υπό το σύγχρονο καθεστώς της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας. Πολλώ μάλλον όταν η κατά τ' ανωτέρω επιρροή τεκμηριώνεται ευχερώς και από τα επί της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας «κατάλοιπα» της ρωμαϊκής «*Res Publica*» και του ρωμαϊκής προέλευσης «*Δημόσιου Συμφέροντος*», ως «*Δημόσιου Σκοπού*» που διαφοροποιείται ουσιαδώς από το αριστοτελικής «έμπνευσης» «*κοινή ξυμφέρον*», το οποίο αφορά κατά κύριο λόγο τις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών, φυσικών ή νομικών προσώπων. Στην ανάδειξη της προεκτεθείσας διαχρονικής επικαιρότητας και επιρροής του Νόμου και της Έννομης Τάξης στην Αρχαία Ρώμη -καθώς και της συναφούς τους αρχαιορωμαϊκής Νομικής Επιστήμης- είναι αφιερωμένες οι αναλύσεις που παρατίθενται κατωτέρω.

I. Ο Νόμος ως θεσμική «αυτηρίδα» της Έννομης Τάξης στο πεδίο της «Ρωμαίων Πολιτείας» και ειδικότερα της «Res Publica»

Στο πλαίσιο της ιστορικής της «ωρίμανσης» και σχεδόν παραλλήλως προς την εξέλιξη της διαμόρφωσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η «Res Publica», ως βασικός πυλώνας της όλης κρατικής οργάνωσης της «Ρωμαίων Πολιτείας» (βλ., αντί άλλης παραπομπής, Προκοπίου Παυλοπούλου, «Θεσμικά «κληροδοτήματα» της ρωμαϊκής «Res Publica» στην σύγχρονη Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία», εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2023, ιδίως σελ. 83 επ.) απέκτησε, με την πάροδο του χρόνου και διά της εξελικτικής εμπέδωσης του Νόμου και της ρυθμιστικής του κανονιστικής «καταξίωσης», τον πιο «εμβληματικό» θεσμικό «πυρήνα» της. Εκείνον, ο οποίος έμεινε ουσιαστικώς αμετάβλητος έως το τέλος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, στο μέτρο που τα κύρια χαρακτηριστικά του δεν επηρεάστηκαν, τουλάχιστον σε βαθμό ουσιαστικής αλλοίωσης, από τις «μεταπτώσεις» της πολιτικής συγκυρίας στην Αρχαία Ρώμη. Και τούτο, ακόμη και όταν αυτές οδήγησαν την «Ηγεμονία» σε τόσο μεγάλες περιπέτειες αυθαιρεσίας εκ μέρους του Αυτοκράτορα, ώστε άγγιζαν τα όρια της πολιτικής βαρβαρότητας. Αλλά και εκείνον ο οποίος «μετακενώθηκε», κατά μεγάλο μέρος αυτούσιος, στην «διάδοχο» της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, την Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Επιπλέον δε ήταν αυτός ο «πυρήνας» ο οποίος άφησε, εντέλει, στην μακραίωνη πορεία του σχηματισμένη, και δη σε όχι ευκαταφρόνητο βαθμό, την δομή του «Κράτους». Δομή την οποία «κληρουόμησε» -φυσικά με τις ιστορικώς αναπόφευκτες μεταλλάξεις ή και αλλαγές- το σύγχρονο Έθνος-Κράτος και, κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, η σύγχρονη Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία. Με απλές λέξεις, το υπό τ' ανωτέρω θεσμικά δεδομένα «Κράτος» οφείλει, εν πολλοίς, στην «Res Publica» και την θεμελιώδη συνιστώσα – «ρεπουμπλικανικής» ιδιοσυστασίας και μη επηρεαζόμενη, κατά τα ως άνω, από τις κατά καιρούς αυταρχικές αλλοιώσεις της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας- της Έννομης Τάξης, ως συνόλου κανόνων δικαίου όπου στην βάση της «δεσπάζει» η θέση του Νόμου.

A. Τα χαρακτηριστικά του Νόμου στην «Ρωμαίων Πολιτεία»

Κατ' ιστορική ακρίβεια, ο Νόμος στην Αρχαία Ρώμη διευκόλυνε την οργάνωση και την λειτουργία ενός Κράτους, το οποίο όχι μόνο δομήθηκε και λειτουργούσε με βάση πλήρεις κανόνες δικαίου -υπό την έννοια των «*leges perfectae*», και όχι των «*leges imperfectae*» ή, έστω, και των «*leges minus quam perfectae*»- αλλά είχε και την θεσμική ισχύ και «*νομιμοποίηση*» επιβολής του περιεχομένου τους, άρα της εφαρμογής τους στην πράξη, στα κάθε είδους υποκείμενά του, μέλη του οικείου κοινωνικού συνόλου. Αντιθέτως, το έθιμο – ήτοι κανόνες δικαίου δίχως γραπτή διατύπωση, οι οποίοι δημιουργούνται μέσω μακροχρόνιας (*longus usus*) και ενσυνείδητης (*opinio necessitatis*) εφαρμογής στην πράξη- δεν διαδραμάτισε, από κανονιστική έποψη, ουσιαστικό ρόλο στο πλαίσιο του Ρωμαϊκού Δικαίου, είτε πρόκειται για το *Jus Publicum* είτε πρόκειται για το *Jus Privatum* και ιδίως για το *Jus Civile*. Συγκεκριμένα, το έθιμο στην Αρχαία Ρώμη διαδραμάτισε περιορισμένο ρόλο, και μόνο στις επαρχίες εκείνες που κατακτούσαν σταδιακώς οι Ρωμαίοι. Εκεί, και έως ότου επιβληθεί πλήρως το Ρωμαϊκό Δίκαιο, ίσχυαν οι προϋφιστάμενοι και προΐσχυσαντες γραπτοί ή και άγραφοι κανόνες δικαίου, φυσικά για περιορισμένο χρονικό διάστημα.

1. Το Ρωμαϊκό Δημόσιο Δίκαιο

Κατά τούτο, το Κράτος στην Αρχαία Ρώμη είχε το «*προνόμιο*» - μέρος του «*Imperium*», όπως θ' αναλυθεί στην συνέχεια- της θέσπισης των κανόνων δικαίου γενικώς. Κυρίως όμως των κανόνων δικαίου για την οργάνωση και λειτουργία του, συνεπώς και για την θέσπιση των κανόνων του «*Jus Publicum*», του Δημόσιου Δικαίου.

α) Προστίθεται εδώ ότι μεγάλο μέρος του Δημόσιου Δικαίου διαμορφώθηκε στην Αρχαία Ρώμη όχι μόνο μέσω παραδοσιακών «*θεσμικών διαδικασιών*» -βεβαίως υπό την

έννοια των διαδικασιών που προβλέπονταν «καταστασιακώς» στο ρυθμιστικό θεσμικό πλαίσιο της «Ρωμαίων Πολιτείας»- αλλά και σε αρκετές περιπτώσεις μέσω «εξαιρετικών» διαδικασιών. Δηλαδή διαδικασιών, οι οποίες εξελίχθηκαν κατά κανόνα σε περιόδους αντίστοιχης αυθαίρετης διακυβέρνησης, που μόνο σπάνιες και μεμονωμένες δεν ήταν, όπως αποδεικνύει εναργώς το ιστορικό «αποτύπωμα» της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

β) Αυτούς τους κανόνες δικαίου του «*Jus Publicum*», ανεξαρτήτως μάλιστα από τον τρόπο θέσπισής τους, στην Αρχαία Ρώμη το Κράτος είχε την ισχύ -διαθέτοντας την συναφή «νομιμοποίηση»- να τους επιβάλλει στα μέλη του κοινωνικού συνόλου επιδιώκοντας την άνευ όρων εφαρμογή τους. Εφαρμογή, η οποία σήμαινε ότι όλα τα μέλη του κοινωνικού συνόλου - προεχόντως δε οι «*Cives Romani*»- όφειλαν ν' αποδεχθούν το περιεχόμενο των τεθειμένων κανόνων δικαίου και να υπακούσουν στις επιταγές τους, ουσιαστικά δίχως θεσμοθετημένη δυνατότητα αμφισβήτησής τους. Ελάχιστες ήταν οι διαδικαστικές ευχέρειες άσκησης ενός έστω και στοιχειώδους «δικαιώματος του αναφέρεσθαι» -κυρίως προς τον Αυτοκράτορα- οι οποίες μάλιστα σπάνια είχαν «ευτυχή κατάληξη». Επιπλέον, αυτός ο τρόπος κρατικής επιβολής κυρίως των κανόνων του «*Jus Publicum*» στην Αρχαία Ρώμη οδήγησε και στην εμφάνιση «οργανωμένω» μορφών κρατικού καταναγκασμού, ο οποίος αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα του «*Imperium*» των κορυφαίων ιθυνόντων εντός της «Ρωμαίων Πολιτείας», κατά βάση δε των Αυτοκρατόρων.

2. Το ρωμαϊκό Δημόσιο Δίκαιο και η σύνδεσή του με το «Δημόσιο Συμφέρον»

Ιδιαίτερη έμφαση, κατά την εφαρμογή στην πράξη του Ρωμαϊκού Δημόσιου Δικαίου, πρέπει να δοθεί στην σύνδεση της

κανονιστικής του ενεργοποίησης με την επέλευση των επιμέρους συνεπειών του «*Δημόσιου Συμφέροντος*», όπως τούτο λειτουργούσε θεσμικώς εντός της «*Res Publica*».

α) Θεσμικό «*απαύγασμα*» της στενής σχέσης μεταξύ Νόμου και Κράτους, στο πλαίσιο της οργάνωσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, υπήρξε η ανάδειξη της «*Res Publica*» ως αντίστοιχου θεσμικού «*πυρήνα*» που καθόριζε, ταυτοχρόνως, από την μια πλευρά το ρυθμιστικό περιεχόμενο και τον τελικό προορισμό του Νόμου καθώς και τον εν γένει σκοπό, ο οποίος νομιμοποιεί την οργάνωση και την λειτουργία του Κράτους. Και, από την άλλη πλευρά, την αδήριτη ανάγκη υπακοής των πολιτών του στις αποφάσεις των οργάνων του.

α1) Η ρωμαϊκής προέλευσης «*Res Publica*» συνδεόταν αρρήκτως με τον θεμελιώδη κανόνα ότι το Κράτος -πάντα με την έννοια που το προσλαμβάνουμε, *grosso modo*, και σήμερα- εξασφάλιζε την «*νομιμοποιητική*» του βάση όταν η οργάνωση και λειτουργία που υπηρετούσε το «*Δημόσιο Συμφέρον*». Το οποίο υπερέβαινε, και δη κατά πολύ, το κατά την Αρχαία Ελληνική Νομική Σκέψη -και ειδικότερα το κατά την Αριστοτελική σκέψη- «*κοινή ξυμφέρον*». Ήτοι, και όπως ήδη σημειώθηκε, το «*άθροισμα*» και την «*κοινή συνισταμένη*» των κατ' ιδίαν συμφερόντων των μελών του οικείου κοινωνικού συνόλου. Μελών, τα οποία είχαν στην καθημερινή τους ζωή σημαντική αυτοτέλεια ως προς την επιλογή των πράξεων που καθόριζαν την συμπεριφορά τους, ενώ αντιστοίχως η εξάρτησή τους από την Πολιτεία ήταν ασυγκρίτως μικρότερη από εκείνη των «*Cives Romani*».

α2) Τούτο προκύπτει ως συμπέρασμα εκ του ότι, κατ' ουσίαν και κατά βάθος, αυτό το υπό το πνεύμα του Ρωμαϊκού Δικαίου «*Δημόσιο Συμφέρον*» σηματοδοτεί θεσμικώς και το «*συμφέρον*» της Πολιτείας, ως κανονιστικώς οργανωμένης

οντότητας η οποία «υπέγκειται», θεσμικώς, του κοινωνικού συνόλου που εξουσιάζει. Η ιδιόμορφη αυτή ιεράρχηση σημαίνει, περαιτέρω, ότι το μεν κοινωνικό σύνολο είναι το θεμέλιο της νομιμοποίησης της Πολιτείας. Πλην όμως η θεσμικώς οργανωμένη, μέσω του Νόμου, Πολιτεία είναι αυτή, η οποία δια των οργάνων της προσδιορίζει κυριάρκως τους σκοπούς -και τα μέσα επίτευξής τους- που πρέπει να επιδιωχθούν, προκειμένου και εκείνη να «επιβιώσει» και να εξελιχθεί αλλά και το οικείο κοινωνικό σύνολο να διασφαλίσει την ομαλή διαμόρφωση των μεταξύ των μελών του κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων. Με άλλες λέξεις, και σύμφωνα πάντα με τα δεδομένα του Ρωμαϊκού Δικαίου, η «*Res Publica*» καθόριζε και τα όρια της «δημόσιας σφαίρας», απολύτως διακριτά από εκείνα της «ιδιωτικής σφαίρας», αναδεικνυόμενη έτσι σε «προάγγελο» της σύγχρονης διάκρισης μεταξύ «*Πολιτικής Κοινωνίας*» και «*Κοινωνίας των Πολιτών*». Αποκτά δε κάποιο ενδιαφέρον και το ότι την σύγχρονη αυτή διάκριση εμπνεύσθηκε ένας «επίγονος» των Ρωμαίων, ο Antonio Gramsci, για ν' αποτελεί σήμερα καίριο μέρος της ανάλυσης στο πεδίο της ευρύτερης Πολιτικής Επιστήμης, και όχι μόνο.

β) Τα προεκτεθέντα βασικά χαρακτηριστικά της «*Res Publica*» φέρνουν στο φως και το ότι ήταν εκείνη που αποτέλεσε το αρχικό θεμέλιο πάνω στο οποίο «κτίσθηκε» στην συνέχεια το «*Δημόσιο Συμφέρον*», ως στοιχείο οριοθέτησης αλλά και οιονεί «νομιμοποίησης» της δραστηριότητας του Κράτους στην σύγχρονη εποχή.

β1) Η «νομιμοποίηση» αυτή συνίσταται στο ότι η συμφωνία της κρατικής δραστηριότητας με τις επιταγές του Δημόσιου Συμφέροντος αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του κανονιστικού «*πυρήνα*» του Κράτους Δικαίου και της Αρχής της Νομιμότητας. Υπό την έννοια, ότι κάθε παρέκκλιση από

την εξυπηρέτηση του Δημόσιου Συμφέροντος έχει ως αναγκαία κυρωτική συνέπεια, την παρανομία των επιμέρους πράξεων των κρατικών οργάνων, και ιδίως εκείνων της Εκτελεστικής Εξουσίας. Συγκεκριμένα στην «*Res Publica*» οφείλεται, μερικώς βεβαίως, η διαμόρφωση της σύγχρονης έννοιας του «*Δημόσιου Συμφέροντος*» ως θεσμικού «*γνώμονα*», με βάση τον οποίο αφενός κρίνεται η νομιμότητα κάθε κρατικής -και κυρίως διοικητικής- πράξης. Και αφετέρου, αλλά και επέκεινα, τ' αρμόδια κρατικά όργανα, πρωτίστως δε τα δικαιοδοτικά, αποφασίζουν ως προς το αν και κατά πόσον οι πράξεις αυτές πάσχουν από «*κατάχρηση εξουσίας*».

- β2)** Το πώς και γιατί το σύγχρονο «*Δημόσιο Συμφέρον*» έχει τις ρίζες του και στον γενικότερο θεσμό της «*Res Publica*» συνάγεται, εν πολλοίς, και από το ότι ο τελευταίος διαμορφώθηκε, στο πλαίσιο του Ρωμαϊκού Δικαίου, κατά μετεξέλιξη -σ' επίπεδο πολιτειακής οργάνωσης, γεγονός το οποίο επιτείνει την διαφοροποίησή του, κατά τ' ανωτέρω, από το Ελληνικής προέλευσης «*γενικό συμφέρον*» που ουδέποτε συνδέθηκε ευθέως με τον «*Δήμο*»- του επίσης ρωμαϊκής καταγωγής θεσμού της «*Res Populi*». Αυτό προκύπτει ευχερώς ιδίως από την κλασική, πολιτική και νομική, ανάλυση του Κικέρωνος (βλ. π.χ. *De Re Publica*, I, XXV, 19).
- γ)** Κατά τον Κικέρωνα, ως «*Res Publica*» νοείται η κοινή επιδίωξη των πολιτών -ήτοι των εχόντων την «*Civitas Romana*»- στο πλαίσιο της οποίας καθένας:
- γ1)** Πρώτον, συμβάλλει ευθέως -δια της δημοκρατικής οδού όσο κάτι τέτοιο είναι εμπράκτως εφικτό- στον προσδιορισμό του αντίστοιχου δημόσιου σκοπού. Εξού και είναι οιονεί «*ιδιοκτήτης*» του, γεγονός που δικαιολογεί την προσφυγή

στον όρο «*res*» ο οποίος παραπέμπει, και ετυμολογικώς, στο εμπράγματο δικαίωμα της κυριότητας.

- γ2)** Δεύτερον, είναι βεβαίως φορέας των δικαιωμάτων που πηγάζουν από την εκπλήρωση του δημόσιου σκοπού. Πλην όμως υποχρεούται, αυτοθρόως, ν' αναγνωρίζει και να σέβεται στο ακέραιο τα δικαιώματα όλων των άλλων πολιτών, οι οποίοι συνέβαλαν εξίσου στον προσδιορισμό του αυτού δημόσιου σκοπού. Κάπως έτσι εξηγείται η κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο υποχρέωση αλληλεγγύης μεταξύ των πολιτών, όπως περιγράφεται, μ' εξαιρετικά γλαφυρό τρόπο, από τον Τίτο Λίβιο και με την μορφή της «*Caritas Rei Publicae*» στο έργο του «*Ab Urbe Condita*».
- δ)** Ένα τέτοιο αμάλγαμα επιδίωξης δημόσιου σκοπού, υπό όρους συνδυασμού δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, μπορεί να καταστεί πράξη μόνο με βάση την κατάλληλη θεσμική υποδομή. Αφού μόνον η υποδομή αυτή είναι σε θέση να διασφαλίσει, με τις απαιτούμενες εγγυήσεις καταναγκασμού - θεσμικής πάντοτε προέλευσης- την επέλευση των πρόσφορων κανονιστικών αποτελεσμάτων του αμαλγάματος τούτου. Κατά συνέπεια, αυτό το θεσμικό υπόστρωμα πρέπει να στηρίζεται σε κανόνες δικαίου κανονιστικού περιεχομένου, δηλαδή κανόνες δικαίου με γενικό και απρόσωπο ρυθμιστικό περιεχόμενο.
- δ1)** Και είναι ακριβώς αυτοί οι κανόνες δικαίου, πάνω στους οποίους θεμελιώνονται η έννοια και η ουσία της -βασικής για την υπόσταση της «*Res Publica*»- «*Juris Consensus*», που κατά κάποιο τρόπο παραπέμπει και στην συναίνεση αλλά και στην αποδοχή των ως άνω κανόνων δικαίου. Τούτο προκύπτει εκ του ότι η τελευταία υποδηλώνει και την σημασία της «*Κοινωνίας των Πολιτών*» ως προς την εμπέδωση του εφαρμοστέου δικαίου για την επιδίωξη του Δημόσιου Συμφέροντος. Μάλιστα δε ανεξάρτητα από το

ποιο είναι το πολιτειακό εκείνο όργανο το οποίο θεσπίζει το δίκαιο αυτό, άρα και την ωφέλεια (*utilitas*) που συνιστά τον πυρήνα της *Res Publica*. Γι' αυτό και, σε τελική ανάλυση, σύμφωνα με τον Κικέρωνα ο «Λαός» στην πραγματικότητα οργανώνεται ως η κοινωνία, η οποία έχει συναντίληψη όχι αναφορικά με μίαν αφηρημένη σύλληψη της κοινής ωφέλειας, αλλά ως προς μίαν αρκούντως συγκεκριμένη εικόνα για το κανονιστικό πλαίσιο που προσδιορίζει την ωφέλεια αυτή.

δ2) Πάνω στις προμνημονευόμενες αρχικές και πρωτόλειες, βάσεις της *Res Publica* του Ρωμαϊκού Δικαίου στηρίχθηκε κατά ένα τρόπο, βεβαίως αιώνες μετά, και αυτό τούτο το Κράτος Δικαίου. Το οποίο συνθέτει σήμερα την θεμελιωδέστερη συνιστώσα της σύγχρονης Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, πραγματικού πυλώνα όχι μόνο της Δημοκρατίας αλλά και όλου του Δυτικού Πολιτισμού. Και τούτο διότι το Κράτος Δικαίου, τουλάχιστον κατά τα στοιχειώδη συστατικά του στοιχεία, σημαίνει την κρατική εκείνη οντότητα που νομιμοποιείται, θεσμικώς και πολιτικώς, να υπάρχει και να δραστηριοποιείται μόνον όταν υπηρετεί το Δημόσιο Συμφέρον. Αυτό προϋποθέτει ότι το Κράτος από την μια πλευρά οργανώνεται και λειτουργεί μόνο με βάση τους κανόνες δικαίου, οι οποίοι προσδιορίζουν και τις συντεταγμένες του Δημόσιου Συμφέροντος. Και, από την άλλη πλευρά, υπάρχουν θεσμοθετημένες κυρώσεις -ιδίως κυρώσεις που εκπορεύονται από τα όργανα της Δικαστικής Εξουσίας- σε περίπτωση παραβίασης της Αρχής της Νομιμότητας από τα κάθε είδους κρατικά όργανα.

δ3) Μέσα σε αυτό δε το πλαίσιο «λειτουργεί» και το Δημόσιο Συμφέρον ως θεμελιώδες στοιχείο της Αρχής της Νομιμότητας σε ό,τι αφορά την δράση των κρατικών

οργάνων, κατεξοχήν δε των οργάνων της Εκτελεστικής Εξουσίας. Σε τέτοιο μάλιστα βαθμό, ώστε στο ουσιαστικό και πρωτίστως στο δικονομικό δίκαιο των σύγχρονων Κρατών, των οποίων η οργάνωση και λειτουργία στηρίζεται στους κανόνες της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, η παραβίαση των κανονιστικών δεδομένων του Δημόσιου Συμφέροντος -είτε με την μορφή της ευθείας προσβολής του είτε με την μορφή της εξυπηρέτησης άλλου Δημόσιου Συμφέροντος, από εκείνο που επιβάλλουν οι *in concreto* εφαρμοζόμενοι κανόνες δικαίου- από τα κρατικά όργανα συνεπάγεται την ακυρότητα των σχετικών πράξεών τους. Ακόμη δε και την θέση σε κίνηση του μηχανισμού της αστικής ευθύνης του Δημοσίου ή και της αμιγώς προσωπικής τους ευθύνης.

B. Η δομή του Νόμου στο πλαίσιο του Ρωμαϊκού Δικαίου

Αν και ο «*Δωδεκάδελτος Νόμος*» -δηλαδή η «*αρχαιτυπική εστία*» της αρχαιορωμαϊκής νομοθεσίας- μάλλον δανείσθηκε στοιχεία, κατά την ουσία της ρύθμισης ορισμένων κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων, και από τα Αρχαία Ελληνικά Δίκαια όπως διευκρινίζεται στην συνέχεια, ο Νόμος, ως «*Κανόνας Δικαίου*» υπό την έννοια που προσέλαβε ιδίως στον χώρο του σύγχρονου Ευρωπαϊκού Νομικού Πολιτισμού, έχει αμιγώς αρχαιορωμαϊκή καταγωγή. Και τούτο διότι ο Νόμος, και μάλιστα ανεξαρτήτως της προέλευσής του -με άλλα λόγια ανεξαρτήτως του αν ήταν προϊόν της βούλησης λαϊκών αντιπροσωπευτικών οργάνων ή μονοπρόσωπων πολιτειακών οργάνων κάθε μορφής- ήταν εκείνος, ο οποίος δια των κανονιστικών του δυνατοτήτων και δια της αναγκαστικής εφαρμογής του επί των μελών του οικείου κοινωνικού συνόλου επέτρεψε την θεσμική θεμελίωση της Ρωμαϊκής -και κατόπιν της Βυζαντινής- Αυτοκρατορίας ως «*κρατικής οντότητας*» με την μορφή που γνωρίζουμε σήμερα. Επιπροσθέτως ο Νόμος, κατά την

προμνημονευόμενη προέλευσή του, μέσω του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου και της μετέπειτα επιρροής του κυρίως στις Έννομες Τάξεις της Ηπειρωτικής Ευρώπης έχει αφήσει ανεξίτηλα τα ίχνη του στην μεγάλη πλειονότητα των Έννομων Τάξεων των Κρατών, τα οποία έχουν υιοθετήσει στην εποχή μας ως πρότυπο πολιτειακής οργάνωσης το θεσμικοπολιτικό «αμάλγαμα» της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας.

1. Η περίοδος της οιονεί «*sacrosanctitas*» του Νόμου στο πλαίσιο του Ρωμαϊκού Δικαίου

Αυτό οφείλεται στο ότι με τα προεκτεθέντα, πάντοτε αρχαιορωμαϊκής καταγωγής, συστατικά του στοιχεία ο Νόμος αφενός κατέστησε εφικτή την κανονιστική ρύθμιση των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων στην Αρχαία Ρώμη, έτσι ώστε να εξελίσσεται όσο το δυνατό περισσότερο ομαλώς η κοινωνική συνύπαρξη και, κατ' επέκταση, να διασφαλίζεται αποτελεσματικώς η κοινωνική συνοχή. Γεγονός, βεβαίως, στοιχειώδες και για την «*παραγωγική*» πορεία της εν γένει πολιτισμικής δημιουργίας. Και αφετέρου -αλλά και κατά κύριο λόγο- επέτρεψε την, υπό θεσμικώς αρκούντως σταθερούς όρους, οργάνωση και λειτουργία του Κράτους. Κάτι που βρίσκεται και σήμερα στο επίκεντρο κάθε Έννομης Τάξης, η οποία οργανώνεται και λειτουργεί υπό τους όρους και τις προϋποθέσεις των θεσμικών «*συντεταγμένων*» της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας.

α) Η πορεία του Νόμου στην Αρχαία Ρώμη, ως μέσου ρύθμισης των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων, δεν υπήρξε «*ευθύγραμμη*», ιδίως σε ό,τι αφορά την γνώση του περιεχομένου των διατάξεών του εκ μέρους των μελών του κοινωνικού συνόλου, στο οποίο απευθύνονταν και του οποίου την εν γένει ζωή ρύθμιζαν κανονιστικώς. Πραγματικά, έως τα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. -κυρίως εξαιτίας του ότι η οργάνωση και λειτουργία των πολιτειακών θεσμών της «*Ρωμαίων Πολιτείας*»

δεν είχε αποκτήσει ακόμη, έστω και κατ' επίφαση, δημοκρατικά χαρακτηριστικά ως προς την δομή της Έννομης Τάξης της- η γνώση του ισχύοντος δικαίου («*Jus*») και των δικονομικών κανόνων εφαρμογής του στην πράξη («*Legis Actiones*») περιοριζόταν, αποκλειστικώς, σε έναν πολύ στενό κύκλο προσώπων-δημόσιων λειτουργών, κατά την σύγχρονη ορολογία, περιβαλλόμενο έτσι τον «μανδύα» μιας οιονεί θεσμικής «*sacrosanctitas*».

β) Επιβάλλεται να διευκρινισθεί ότι η έλλειψη γνώσης του εφαρμοζόμενου δικαίου συμπεριλάμβανε έως και τις καθορισμένες ημέρες απονομής της Δικαιοσύνης, εκ μέρους των εχόντων την κατά περίπτωση δικαιοδοσία δικαστικών οργάνων («*Dies Fasti*»). Κατά τις ιστορικές μαρτυρίες, η ουσιαστική γνώση του τότε ισχύοντος Ρωμαϊκού Δικαίου ανήκε μόνο στους «*Pontifices*» και στο βοηθητικό τους προσωπικό, γεγονός το οποίο καταδείκνυε και τις βαθιές θρησκευτικές ρίζες της όλης οργάνωσης της «*Ρωμαίων Πολιτείας*» κατά την εποχή εκείνη. Με αυτόν τον τρόπο τα ως άνω όργανα αφενός είχαν ένα τεράστιο -καταλυτικό θα μπορούσε να πει κανείς- πλεονέκτημα έναντι των «*Cives Romani*», κατεξοχήν δε, όπως είναι ευνόητο, έναντι των Πληβείων. Αφετέρου δε κατείχαν μια εμφανώς δεσπίζουσα θέση στην γενικότερη κρατική ιεραρχία.

2. Τα «αποκαλυπτήρια» του Νόμου στην Αρχαία Ρώμη

Όμως, στο τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ. -και, κατά πάσα πιθανότητα, το 304 π.Χ.- ένας γραμματέας του Υπάτου και Κήνσορος Αππίου Κλαυδίου Καίκου (*Appius Claudius Caecus*), ονομαζόμενος Γναιός Φλάβιος (*Gnaeus Flavius*), «*υπέκλεψε*» από αυτόν σημαντικό μέρος των ισχυόντων στην Αρχαία Ρώμη κανόνων δικαίου. Για την ακρίβεια δε το μεγαλύτερο μέρος του τότε ισχύοντος Ρωμαϊκού Δικαίου.

α) Έτσι το Ρωμαϊκό Δίκαιο άρχισε σταδιακώς να γίνεται ευρέως γνωστό στους κύκλους των πολιτών, τους οποίους αφορούσε. Τούτο δε είχε ως αναγκαία συνέπεια και το ότι οι πολίτες αυτοί μπορούσαν να έχουν πλέον ελεύθερη, σχετικώς, πρόσβαση στους ουσιαστικούς και δικονομικούς κανόνες που κατοχύρωναν τα, όποια, δικαιώματα ή έννομα συμφέροντά τους, έστω και σ' εμβρυακή μορφή. Αν και ο Γναιός Φλάβιος ενήργησε εν προκειμένω όπως, περίπου, ο μυθικός Προμηθέας «Πυρφόρος», δεν είχε την «δεινή» τύχη την οποία περιγράφει για τον ημίθεο ο Αισχύλος, στον «Προμηθέα Δεσμώτη». Όπως αντιθέτως, ο Γναιός Φλάβιος έγινε εν συνεχεία μέλος της Συγκλήτου και υπήρξε ένας από τους «*Aediles Curules*». Έτσι μάλλον επιβραβεύθηκε σε μεγάλο βαθμό, φθάνοντας να του ανατεθεί ύπατο αξίωμα σχετιζόμενο και με την κατασκευή και συντήρηση δημόσιων έργων και κτιρίων στην Αρχαία Ρώμη.

β) Σε ό,τι αφορά την ρύθμιση των σχέσεων του κοινωνικού συνόλου μεταξύ των μελών του, ο Νόμος στην Αρχαία Ρώμη διευκόλυνε την διαμόρφωση κανόνων δικαίου οι οποίοι, με βάση το ειδικότερο περιεχόμενό τους, έφθασαν έως το επίπεδο σύστασης πραγματικών «κλάδων» του -υπό την σημερινή εκδοχή του- Ιδιωτικού Δικαίου. Κλάδων σχετιζόμενων με τις *stricto sensu* κοινωνικές σχέσεις, όπως π.χ. με αυτές που ρύθμιζε το δίκαιο για τις οικογενειακές σχέσεις. Και κλάδων σχετιζόμενων με τις, *lato sensu*, οικονομικές σχέσεις, όπως π.χ. με αυτές που ρύθμιζε το δίκαιο για τις εμπράγματος σχέσεις και για τις ενοχικές σχέσεις. Δίκαιο το οποίο, πέραν των άλλων, μας άφησε και την μεγάλη νομική «κληρονομιά» του Ρωμαϊκού Αστικού Δικαίου (*Jus Civile*) αναφορικά με την έννοια και τις διακρίσεις των πραγμάτων, καθώς και αναφορικά με την διάκριση μεταξύ εμπράγματος και ενοχικών δικαιωμάτων. Διόλου, λοιπόν, συμπτωματικό το ότι ακόμη και σήμερα η επιστημονική μελέτη του Ιδιωτικού Δικαίου,

τουλάχιστον στο πλαίσιο των Έννομων Τάξεων των Κρατών της Ηπειρωτικής Ευρώπης, δεν μπορεί να θεωρηθεί ολοκληρωμένη δίχως την προσφυγή στις «πηγές» του Ρωμαϊκού Δικαίου και του μετέπειτα διαμορφωθέντος στην βάση του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου.

γ) Ως προς την ρύθμιση της οργάνωσης και λειτουργίας του Κράτους, ο Νόμος στην Αρχαία Ρώμη οδήγησε και στις «παρυφές» της εξέλιξης του, υπό την σημερινή εκδοχή του, Δημόσιου Δικαίου κατά τα όσα επισημάνθηκαν προηγουμένως ακροθιγώς. Καθώς επίσης και στις αντίστοιχες «παρυφές» της διάκρισης μεταξύ Δημόσιου και Ιδιωτικού Δικαίου, αν ληφθούν υπόψη κυρίως οι γνωμοδοτικές «παρακαταθήκες» των σπουδαιότερων Νομομαθών της Αρχαίας Ρώμης. Ο κλασικός ορισμός της διάκρισης αυτής παραμένει πάντα επίκαιρος (Ulpianus, με στοιχεία του ορισμού τούτου ν' απαντώνται στις Εισηγήσεις του Ιουστινιανού, 1.1.4, στον Πανδέκτη, 1.1.1.2 και στα Βασιλικά, 2.1.11): «*Jus Publicum est quod ad statum Rei Romanae spectat, Privatum quod ad singulorum utilitatem pertinet*» («Δημόσιο Δίκαιο είναι εκείνο που αφορά την «Ρωμαίων Πολιτεία». Ιδιωτικό Δίκαιο δε είναι εκείνο που ρυθμίζει τα του οφέλους των επιμέρους προσώπων»).

3. Η κανονιστική μορφή του Νόμου στο Ρωμαϊκό Δίκαιο

Αυτή η μορφή του Νόμου και η σχέση του, ως προς την καταγωγή του και την εφαρμογή του, με το Κράτος, συνέβαλαν αποφασιστικώς τόσο στην κανονιστική του «τελειοποίηση» όσο και στην επέκεινα διαμόρφωση της πρώτης, κατ' ουσίαν, Νομικής Επιστήμης στην Αρχαία Ρώμη. Συγκεκριμένα δε μετά τον «Δωδεκάδελτο Νόμο», ο Νόμος στην Αρχαία Ρώμη αποκτά, εξελικτικώς, την ολοκληρωμένη -με τα σημερινά νομικά δεδομένα- μορφή του, στηριζόμενος στην εξής δομή:

- α)** Προηγείται το «Προοίμιο» («*Praescriptio*»), το οποίο εμπειρείχε τις βασικές διευκρινίσεις για τον λόγο θέσπισής του αλλά και για το όνομα του προτεινόντος «*Άρχοντας*», δηλαδή για το «*Nomen Gentilicium*». Αυτό το «Προοίμιο» μπορεί κάλλιστα να θεωρηθεί ως ο αρχαιότερος «προπομπός» της αιτιολογικής έκθεσης, η οποία συνοδεύει σήμερα υποχρεωτικώς κάθε νομοθετικό κείμενο πριν καταλήξει στην τελική θεσμοθέτησή του. Και η οποία αποτελεί, ταυτοχρόνως, επισήμως αναγνωρισμένο «οδηγό» της εφαρμογής των διατάξεών του στην πράξη.
- β)** Ακολουθούσε η «*Rogatio*», η οποία ενσωμάτωνε το σύνολο των κανονιστικών ρυθμίσεων του Νόμου, ήτοι τους κανόνες δικαίου που θεσπιζόνταν με αυτόν. Με την σειρά της, η «*Rogatio*» αντιστοιχεί στο σύγχρονο «*corpus*» κάθε νομοθετικού κειμένου, στο οποίο περιλαμβάνονται οι *stricto sensu* κανόνες δικαίου που θεσπίζονται κατά περίπτωση.
- γ)** Το κανονιστικό πλαίσιο του Νόμου ολοκλήρωνε η «*Sanctio*», η κύρωση. Με αυτή κατοχυρώνονταν οι κυρώσεις, οι οποίες επρόκειτο να επιβληθούν εις βάρος εκείνων που, ενδεχομένως, θα παραβίαζαν τις διατάξεις του Νόμου. Ήταν δε ακριβώς αυτή η «*Sanctio*» η οποία προσέδιδε στον Νόμο το θεσμικό καθεστώς του «πλήρους κανόνα δικαίου», της «*lex perfecta*». Σε αντίθεση προς τους «ατελείς» («*leges imperfectae*») και προς τους «ημιτελείς» («*leges minus quam perfectae*») κανόνες δικαίου, από το κανονιστικό πλαίσιο των οποίων είτε απουσίαζε εντελώς η κύρωση είτε η κύρωση αυτή θεσπιζόταν σε μια μάλλον «εμβρυακή», και κατά τούτο αναποτελεσματική, κανονιστική μορφή.

4. Η διαχρονική θεσμική «αίγλη» του αρχαιορωμαϊκής προέλευσης Νόμου

Από τα προαναφερθέντα συνάγεται ευχερώς και το πόσο, υπό τα χαρακτηριστικά του αυτά, ο Νόμος στην Αρχαία Ρώμη «προσεγγίζει» τον Νόμο στο σύγχρονο Κράτος Δικαίου και στην επίσης σύγχρονη Αρχή της Νομιμότητας εντός του πεδίου της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας.

α) Συγκεκριμένα, ο κανονιστικός «*πυρήνας*» του Κράτους Δικαίου και της Αρχής της Νομιμότητας συνίσταται όχι μόνο στην θέσπιση του κανόνα δικαίου, ως μέσου υποχρεωτικής ρύθμισης της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Αλλά και στην πρόβλεψη και λειτουργία των απαραίτητων κυρωτικών μηχανισμών, σε περίπτωση παραβίασής του από εκείνους προς τους οποίους απευθύνεται ρυθμιστικώς. Γεγονός το οποίο συνεπάγεται, περαιτέρω, ότι όσο αποδυναμώνονται οι κυρωτικοί μηχανισμοί τόσο αποδυναμώνονται, αντιστοίχως, το Κράτος Δικαίου και η Αρχή της Νομιμότητας. Αυτό δε το φαινόμενο δεν είναι, κάθε άλλο, υποθετικό στην εποχή μας, αν αναλογισθεί κανείς π.χ. τις διαστάσεις της ραγδαίας κανονιστικής αποδυνάμωσης του Διεθνούς Δικαίου, ακριβώς λόγω της απουσίας αποτελεσματικών κυρωτικών μηχανισμών κατά την εφαρμογή του. Απουσίας, η οποία καθιστά τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου, τουλάχιστον σε πολλές περιπτώσεις, «*leges minus quam perfectae*» ή και, ευθέως, «*leges imperfectae*».

β) Ένα άλλο ανάλογο παράδειγμα απομείωσης της κανονιστικής ισχύος των κανόνων δικαίου, επίσης στην εποχή μας, αφορά την επέκταση του λεγόμενου «*soft law*» στην σύγχρονη νομική-δικαιϊκή πραγματικότητα. Το οποίο ναί μεν εμφανίζει ορισμένα, όχι ευκαταφρόνητα, πλεονεκτήματα σχετιζόμενα με την ευχερέστερη αποδοχή των κατά περίπτωση ρυθμίσεων του από τα «*υποκείμενά*» του, λόγω μετριασμού των μειονεκτημάτων του καταναγκασμού και της αναγκαστικής εκτέλεσης κατά την εφαρμογή των κλασικών κανόνων δικαίου.

Πλην όμως η, «μοιραία» οπωσδήποτε, μειωμένης εμβέλειας υποχρεωτική εφαρμογή και εκτέλεση στην πράξη των κανόνων του «*soft law*» δεν παύει να πλήττει, σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις, την εν γένει κανονιστική δυναμική συγκεκριμένων ρυθμιστικών «*πυλών*» του Κράτους Δικαίου και της Αρχής της Νομιμότητας στις αντίστοιχες Ένομες Τάξεις.

5. Η Νομική Επιστήμη «στην υπηρεσία» του Ρωμαϊκού Δικαίου

Ως προς την Νομική Επιστήμη στην Αρχαία Ρώμη (βλ., ενδεικτικώς, Δημητρίου Γκόφα, «*Ιστορία του Ρωμαϊκού Δικαίου*», ΠΑ, έκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1976, ιδίως σελ. 71 επ.) πάνω στην βάση του Νόμου, αυτή είχε ως αφειρητά την επεξεργασία και εκλαΐκευση του Δικαίου με στόχο όχι μόνο την θεωρητική του ανάλυση αλλά -και μάλιστα πρωτίστως- και την εφαρμογή του στην πράξη με δίκες που διεξάγονταν ενώπιον των ποικίλων «*δικαιοδοτικών*» οργάνων της εποχής. Προς την κατεύθυνση αυτή «*πρωτοπόρος*» θεωρείται ιστορικώς ο Τιβέριος Κορουνκάνιος (Tiberius Coruncanius), πρώτος Πληβείος «*Pontifex Maximus*», ο οποίος περί το 280 π.Χ. άρχισε να διατυπώνει και να παρέχει δημοσίως «*γνωμοδοτήσεις*» σε όσους απηύθυναν προς αυτόν σχετικές ερωτήσεις για το ισχύον δίκαιο και για τους δικονομικούς κανόνες εφαρμογής του.

α) Ακολουθώντας την ίδια παράδοση και εξελίσσοντάς την, με εντυπωσιακό νομικώς τρόπο, εμφανίσθηκαν στην συνέχεια οι Νομομαθείς της Αρχαίας Ρώμης ως «*Juris Prudentes*» ή «*Juris Consulti*», των οποίων η νομική δραστηριότητα, η «*Jurisprudencia*» -η γνώση των ισχυόντων κανόνων δικαίου στα όρια της «*αυθεντίας*»- επεκτεινόταν σε τέσσερις διαφορετικές, πλην όμως συμπληρωματικές μεταξύ τους, δραστηριότητες:

α1) «*Respondere*», δηλαδή στην σύνταξη γνωμοδοτήσεων επί του ισχύοντος *in concreto* δικαίου και επί της εφαρμογής του στην πράξη.

α2) «*Cavere*», δηλαδή στην παροχή οδηγιών προεχόντως για την κατάρτιση δικαιοπραξιών, έτσι ώστε τα συμβαλλόμενα μέρη να προστατεύουν τα έννομα συμφέροντά τους υπό όρους μιας στοιχειώδους ασφάλειας δικαίου.

α3) «*Agere*», δηλαδή στην ενημέρωση ως προς τις νομικές ενέργειες, στις οποίες ο ενάγων θα μπορούσε και θα έπρεπε να προβεί ενώπιον των «δικαιοδοτικών» οργάνων για την υπεράσπιση των έννομων συμφερόντων του.

α4) «*Scribere*», δηλαδή στην συγγραφή νομικών μελετών, εντός του πλαισίου των οποίων οι ισχύοντες κανόνες δικαίου εξετάζονται συστηματικώς και με περαιτέρω θεωρητική ανάλυση. Σε αυτή την δράση των «*Juris Prudentes*» οφείλεται, κατά μεγάλο βαθμό, η «άνθηση» της Νομικής Επιστήμης στην Αρχαία Ρώμη. Και είναι εντυπωσιακό ότι τα σωζόμενα έργα τους -ιδίως δε τα σωζόμενα έργα των Celsus, Gaius, Julianus, Papinianus, Paulus, Ulpianus- αποτελούν, και σήμερα, πολύτιμη «πηγή» για την ιστορική επιστημονική έρευνα ως προς τις απαρχές της Νομικής Επιστήμης και ως προς τις «ρίζες» πολλών νομικών εννοιών, σε όλο το φάσμα του νομικού επιστητού, κατεξοχήν δε στον χώρο του Ιδιωτικού Δικαίου.

β) Το κατά τα προεκτεθέντα «προνόμιο» («*beneficium*») της «γνωμοδότησης» («*publice respondere*») απονεμόταν στους «*Juris Prudentes*» ή «*Juris Consulti*» από τον Αυτοκράτορα – αρχής γενομένης μάλλον από τον Οκτωβριανό Αύγουστο- με την μορφή του «*jus publice respondi*».

β1) Ήταν δε τέτοιο και τόσο το νομικό κύρος των γνωμοδοτήσεων αυτών ώστε, σύμφωνα με «μαρτυρία» του Gaius (I, 7), από την εποχή του Αυτοκράτορα Αδριανού

και μετέπειτα οι επί του ιδίου, *grosso modo*, θέματος γνωμοδοτήσεις αποκτούσαν ισχύ πλήρους κανόνα δικαίου εάν δεν εξέφεραν διαφορετική μεταξύ τους άποψη.

β2) Επισημαίνεται, ότι στο πλαίσιο των κατά τα προεκτεθέντα γνωμοδοτήσεων των «*Juris Prudentes*» ή «*Juris Consulti*» σημαντική επιρροή ασκούσε η συχνή προσφυγή στην Αρχαία Ελληνική προέλευσης αρχή της «*επιείκειας*» («*aequitas*»), διά της οποίας το ισχύον δίκαιο – και με βασικό στόχο την κάλυψη ενδεχόμενων κενών ή την αντιμετώπιση ενδεχόμενων νομοθετικών αντιφάσεων-προσαρμοζόταν καταλλήλως στις διαρκώς εξελισσόμενες «*πτυχές*» της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας. Την κατά τα ως άνω σημασία της «*aequitas*» στο πεδίο του Ρωμαϊκού Δικαίου αποδίδει εκφραστικώς η ρήση του νομομαθούς Celsus (D.1, 1, 1) για το Δίκαιο εν γένει: «*Jus est ars boni et aequi*».

γ) Υπό τα δεδομένα αυτά ήταν τόσο σημαντική η εξέλιξη της Νομικής Επιστήμης στην Αρχαία Ρώμη, ώστε από τότε εμφανίσθηκαν και οι πρώτες «*Νομικές Σχολές*» («*Sectae*»), κατά βάση μετά τον 1^ο αιώνα μ.Χ. Επρόκειτο για τις αποκαλούμενες «*Stationes jus publice docentium aut respondentium*». Δύο από αυτές έχουν καταστεί «*περιώνυμες*» στο πεδίο της έρευνας της Ιστορίας του Δικαίου:

γ1) Η «*Σχολή των Προκουλιανών*», η οποία πήρε το όνομά της από τον διάδοχο του ιδρυτή της, του Marcus Antistius Labeo, ήτοι από τον Proculus. Ο Marcus Mateus Antistius Labeo υπήρξε σύγχρονος του Αυγούστου και ήταν ευθέως αντίθετος προς αυτόν. Πολυγραφότατος, άφησε έργο 400 τόμων. Αντιθέτως, για τον Proculus δεν σώζονται πολλά στοιχεία, πλην της ενεργού συμμετοχής του στην «*Σχολή των Προκουλιανών*».

Η «Σχολή των Προκουλιανών», επηρεαζόμενη από την «Περιπατητική Σχολή», εξέφραζε μάλλον πιο δημοκρατικές αντιλήψεις με αρκετά προοδευτικό «πρόσημο».

γ2) Και η «Σχολή των Σαβινιανών» ή «Κασσιανών», η οποία πήρε το όνομά της επίσης από τους διαδόχους του ιδρυτή της, του Gaius Ateius Capito, ήτοι από τον Massurius Sabinus και τον Gaius Cassius Longinus. Ο Gaius Ateius Capito, με μικρή γραπτή συνεισφορά στην Νομική Επιστήμη εντός του πλαισίου της «Σχολής των Σαβινιανών», ήταν σφοδρός πολέμιος του Marcus Antistius Labeo και ένθερμος υποστηρικτής του Αυγούστου, εξ ου και ο τελευταίος τον «έχρισε» Ύπατο. Ο Massurius Sabinus έζησε την εποχή του Νέρωνα και άφησε ως συγγραφικό έργο ένα τρίτομο «*Jus Civile*». Και ο Gaius Cassius Longinus έζησε την εποχή του Νέρωνα και του Κλαυδίου, διετέλεσε δε –ως «συμπαθών» προς το καθεστώς της εποχής- Πραίτωρ, Ύπατος και Ανθύπατος. Έχει γίνει δεκτό από ορισμένους μελετητές του Ρωμαϊκού Δικαίου ότι ο Gaius Cassius Longinus συνέγραψε τα έργα που αποδίδονται πλέον στον Gaius, πλην όμως η άποψη αυτή ουδόλως έχει επιβεβαιωθεί με στοιχειωδώς ασφαλή τεκμήρια. Η «Σχολή των Σαβινιανών» υποστήριζε πιο συντηρητικές θέσεις, έχοντας υιοθετήσει περισσότερο τις θεωρήσεις της Στωϊκής Φιλοσοφίας και αποτελούσε «στήριγμα» για το καθεστώς της «Ηγεμονίας».

δ) Από τα προεκτεθέντα καθίσταται προαφανές ότι η Νομική Επιστήμη στην Αρχαία Ρώμη –πάντοτε «υπό το φως» του Ρωμαϊκού Δικαίου- οφείλει τα μέγιστα στο γνωμοδοτικό έργο αλλά και στην γνωμοδοτική πράξη των «*Juris Prudentes*» ή «*Juris Consulti*». Σε τέτοιο μάλιστα βαθμό, ώστε πολλά από τα στοιχεία και τα εν γένει τεκμήρια του Ρωμαϊκού Δικαίου, τα οποία επηρεάζουν έως και σήμερα την πορεία εξέλιξής του και

την επεξεργασία του ως οιονεί «*αρχαιτυπικής*» πηγής του Δικαίου και της Νομικής Επιστήμης στον χώρο της Ηπειρωτικής Ευρώπης, προκύπτουν προεχόντως από τις «*συλλογές*» τους, όπως αυτές διατηρήθηκαν εν πολλοίς χάρη στην «*διάδοχο*» κατάσταση του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου. Και κατά κύριο λόγο χάρη στην κωδικοποιητική επεξεργασία, η οποία κατέληξε στην εμβληματική «*Ιουστινιάνεια Νομοθεσία*». Μεταξύ των ως άνω «*Juris Prudentes*» ή «*Juris Consulti*» -και πέραν εκείνων που προμνημονεύθηκαν ως βασικοί εκπρόσωποι των «*Σχολών*» των «*Προκουλιανών*» και των «*Σαβινιανών*» ή «*Κασσιανών*»- ως σπουδαιότεροι μνημονεύονται εν συνεχεία, κατ' αλφαβητική σειρά για λόγους συστηματικούς, οι εξής:

81) Ο Publius Juventius Celsus. Η νομική του δραστηριότητα αναπτύχθηκε και κορυφώθηκε την εποχή του Αυτοκράτορα Αδριανού. Την νομική του κατάρτιση οφείλει και στο γεγονός ότι ο πατέρας του υπήρξε αξιόλογος –εκ των ιδρυτικών μελών- νομομαθής της «*Σχολής των Προκουλιανών*». Ο Publius Juventius Celsus έγραψε «*πανδεκτική*» νομική συλλογή αποτελούμενη από τριάντα εννέα βιβλία. Στο πολιτικό πεδίο διετέλεσε Πραίτωρ, Ύπατος –και μάλιστα δύο φορές- και μέλος του Consilium Principis του Αυτοκράτορα Αδριανού.

82) Ο Gaius. Η ζωή του και η διαδρομή του ως νομικού στην εποχή του τον καθιστούν μια «*αινιγματική*» ιστορικώς φυσιογνωμία. Και τούτο διότι η μεν επιρροή του στην εξέλιξη του Ρωμαϊκού Δικαίου και στους μεταγενέστερους νομικούς εκπροσώπους του είναι, οπωσδήποτε, αδιαμφισβήτητη και πανθομολογούμενη, όπως «*μαρτυρούν*» ιδίως το ότι αφενός είναι ένας εκ των πέντε σπουδαίων νομομαθών που αναφέρονται στον «*Νόμο των Αναφορών*» του Αυτοκράτορα Θεοδοσίου του Β' (426 μ.Χ.). Και, αφετέρου, στην κωδικοποίηση του

Ιουστινιανού αποκαλείται, εν είδει ύψιστης αναγνώρισης, «*Gaius noster*» (Inst. 4, 18, 5). Πλην όμως ελάχιστα γνωρίζουμε, και σήμερα, για την ζωή του και την δραστηριότητά του στην Αρχαία Ρώμη. Σίγουρα έζησε την εποχή του Αυτοκράτορα Αδριανού (D. 3, 4, 5, 7) και ανήκε στην «*Σχολή των Σαβινιανών*», είναι δε αξιοσημείωτο –αλλά και άκρως παράδοξο– ότι πιθανότατα δεν ανήκει στους «*Juris Prudentes*» ή «*Juris Consulti*», στους οποίους είχε απονεμηθεί το κατά τα προεκτεθέντα κοινό «*προνόμιο*» των «*Juris Prudentes*» ή «*Juris Consulti*». Το βέβαιο είναι ότι ήταν Ρωμαίος Πολίτης, και δη εκ γενετής, με ιδιαίτερα πλούσια και «*εκλεπτυσμένη*» Ελληνική μόρφωση –όπως συνέβαινε σχεδόν με όλους τους ξεχωριστούς πνευματικούς Ρωμαίους πολίτες– αφού είχε την δυνατότητα να εκφράζεται και να γράφει, και μάλιστα μ’ εξαιρετική άνεση, τόσο στην Λατινική όσο και στην Ελληνική γλώσσα. Καθώς ήδη επισημάνθηκε προηγουμένως, δεν στηρίζεται σε τεκμηριωμένη βάση η άποψη που υποστηρίχθηκε από ορισμένους, σύμφωνα με την οποία τα έργα του Gaius ανήκουν στον Gaius Cassius Longinus, μαθητή του Massurius Sabinus και εκ των γνωστών νομομαθών της «*Σχολής των Σαβινιανών*».

83) Ο Salvius Julianus. Έζησε την εποχή των Αυτοκρατόρων Αδριανού, Αντωνίνου του «*Ευσεβούς*», μάλλον δε και του Μάρκου Αυρηλίου, με μεγάλη πολιτική δράση και κυρίως με αναμφισβήτητα σπουδαία νομική «*παραγωγή*», την οποία αξιοποίησε δεόντως ο Αυτοκράτορας Αδριανός. Ειδικότερα, άσκησε επί μακρόν καθήκοντα Υπάτου, Πραιτώρα και Διοικητή Επαρχιών, κατά κύριο λόγο στην Γερμανία και στην Ισπανία. Στο πλαίσιο της Νομικής Επιστήμης στην Αρχαία Ρώμη

άφησε τεράστιο «*παυδεκτικό*» γραπτό έργο, αποτελούμενο από ενενήντα βιβλία. Κατά ορισμένους, ο *Salvius Julianus* και ο *Aemilius Papinianus* είναι οι κατ' εξοχήν «*εμβληματικοί*» εκπρόσωποι της Νομικής Επιστήμης, η οποία ανέδειξε την διαχρονική αξία του Ρωμαϊκού Δικαίου.

84) Ο *Herennius Modestinus*. Ίσως ο τελευταίος εξέχων Ρωμαίος εκπρόσωπος της Νομικής Επιστήμης της αποκαλούμενης «*κλασσικής*» περιόδου. Ήταν μαθητής του *Domitius Ulpianus* και το έργο του καθιερώθηκε και αναγνωρίσθηκε ιστορικά λόγω των σχετικών εκτενών «*αποσπασμάτων*» του που εντάχθηκαν στον «*Νόμον των Αναφορών*» του Αυτοκράτορα Θεοδοσίου του Β'. Υπενθυμίζεται ότι στον *Herennius Modestinus* ανήκει ο ορισμός του γάμου, ο οποίος ήταν γενικώς αποδεκτός έκτοτε –από τον 3^ο αιώνα μ.Χ.- έως και τις τελευταίες δεκαετίες: «*Γάμος έστιν άνδρός και γυναικός συνάφεια και συγκλήρωσις τοῦ βίου παντός, θείου τε και άνθρωπίνου δικαίου κοινωνία*».

85) Ο *Aemilius Papinianus*. Κατά την κρατήσασα μεταξύ των «*επιγώνων*» του νομικών άποψη, ο *Aemilius Papinianus* αναγνωρίζεται ως ο κορυφαίος εκπρόσωπος της Νομικής Επιστήμης στο πεδίο του Ρωμαϊκού Δικαίου. Είναι δε άκρως αντιπροσωπευτική η αναφορά: «*Ad sublimissimum Papinianus*» (Const. Omnem, 1). Το γνωστό έργο του περιλαμβάνεται κυρίως στα δέκαεννέα βιβλία των «*Responsa*» και στα τριάντα εννέα βιβλία των «*Quaestiones*», που διασώθηκαν ιδίως χάρη στα τεκμήρια τα οποία αποτέλεσαν στην συνέχεια μέρος του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι ο *Aemilius Papinianus* διετέλεσε *Praefectus Praetorio* και μέλος του *Consilium Principis* –μαζί με

τον Julius Paulus- την εποχή του Αυτοκράτορα Καρακάλλα. Έζησε έως το 212 μ.Χ., όταν και καταδικάσθηκε σε θάνατο από τον Αυτοκράτορα Καρακάλλα διότι αρνήθηκε να υποστηρίξει νομικώς την από αυτόν δολοφονία του αδελφού του Γέτα.

86) Ο Julius Paulus. Ο οποίος, όπως ήδη επισημάνθηκε, έζησε και έδρασε ως νομικός την ίδια, περίπου, περίοδο με τον Aemilius Papinianus. Και αυτός διατέλεσε Praefectus Praetorio και μέλος του Consilium Principis, όταν ήταν Αυτοκράτορας ο Αλέξανδρος Σεβήρος. Το νομικό του έργο υπήρξε εντυπωσιακό, τόσο από πλευράς έκτασης όσο και από πλευράς ποιότητας. Το έργο αυτό έμεινε γνωστό κυρίως από την συλλογή αποσπασμάτων, εκ πέντε βιβλίων, με τίτλο «*Pauli Sententiae*», καθώς και από το γεγονός ότι σημαντικό μέρος του «*Πανδέκτη*» του Ιουστινιανού, στο πλαίσιο του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου, συντίθεται από αποσπάσματα των νομικών συγγραφών του. Από το ως άνω έργο του αναφέρονται, ενδεικτικώς, τα «*Σχόλια ad Sabinum*» και τα «*Responsa*», τα οποία εμπεριέχονται σε είκοσι τρία βιβλία.

87) Ο Sextus Pomponius. Έζησε την ίδια περίοδο με τον Salvinius Julianus, δίχως όμως ν' αποκτήσει την δική του νομική «*αίγλη*» και αναγνώριση. Την σπουδαιότερη για την Νομική Επιστήμη στην Αρχαία Ρώμη συμβολή του συνιστά η προσπάθειά του να συγγράψει μια «*Ιστορία του Ρωμαϊκού Δικαίου*», όπως αυτή καταγράφηκε στο έργο του «*Liber Singularis Enchiridii*». Διευκρινίζεται ότι πολλά από τα στοιχεία του έργου τούτου του Sextus Pomponius αλλοιώθηκαν ουσιαστικά στην συνέχεια.

88) Ο Domitius Ulpianus. Ο οποίος δικαίως μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο πιο «*κλασσικός*» από τους «*Juris*

Prudentes» ή «*Juris Consulti*», ιδίως αν ληφθεί υπόψη η πληρότητα και η ευκρίνεια της νομικής του σκέψης, και κατ' εξοχήν των «*ορισμών*» που διατύπωσε για πολλές και κρίσιμες έννοιες του Ρωμαϊκού Δικαίου. Από το εξαιρετικά πλούσιο έργο του ξεχώρισαν μέσα στον χρόνο οι «*Institutiones*», τα «*Σχόλια ad Edictum*» -περιεχόμενα σε ογδόντα τρία βιβλία –καθώς και τα «*Σχόλια ad Sabinum*». Είναι δε χαρακτηριστικό της νομικής αξίας της σκέψης του Domitius Ulpianus ότι διόλου ευκαταφρόνητο μέρος του «*Πανδέκτη*», ο οποίος συντάχθηκε επί Ιουστινιανού, αποτελείται από εκτεταμένα αποσπάσματα του έργου του. Ως προς την *lato sensu* πολιτική του σταδιοδρομία, ο Domitius Ulpianus άσκησε καθήκοντα Praefectus Praetorio και Praefectus Annonae.

ε) Η κατά τα προεκτεθέντα Νομική Επιστήμη στην Αρχαία Ρώμη είχε αρχίσει να παρακμάζει ήδη από την εποχή του Διοκλητιανού (284 μ.Χ.). Οπότε ο 3^{ος} αιώνας μ.Χ. αναδεικνύεται, σε ό,τι αφορά αυτή την Νομική Επιστήμη, σε μια μεταβατική περίοδο που, ταυτοχρόνως, συμπίπτει με την προϊούσα μετατόπιση του «*κέντρου βάρους*» της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από την Δύση προς την Ανατολή.

ε1) Την ως άνω «*μετάβαση*» σηματοδότησε, οιοινεί επισήμως, και η μεταφορά της πρωτεύουσας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από την Ρώμη στο Βυζάντιο. Έκτοτε, η Νομική Επιστήμη που έως τότε είχε την «*έδρα*» της στην Ρώμη, «*μετακομίζει*», κατά κάποιο τρόπο, στην Ανατολική πλευρά της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και υφίσταται σημαντικές μεταλλάξεις, σε σχέση με τα αρχικά της χαρακτηριστικά, «*συνανιώντας*» το ανερχόμενο «*Ελληνιστικό Πνεύμα*».

ε2) Υπό τις συνθήκες αυτές, ενώ στην Δύση η Νομική Επιστήμη, η σχετιζόμενη με το Ρωμαϊκό Δίκαιο, διέρχεται περίοδο εντεινόμενης παρακμής, δημιουργούνται στην Ανατολή νέες Νομικές Σχολές. Ήδη από τον 3^ο αιώνα είχε ιδρυθεί η Νομική Σχολή της Βηρυτού, ενώ «δομές» Νομικών Σχολών αρχίζουν ν' ακμάζουν προοδευτικώς στην Κωνσταντινούπολη, στην Αλεξάνδρεια, στην Αντιόχεια και στην Αθήνα. Ιδίως οι Νομικές Σχολές της Βηρυτού και της Κωνσταντινούπολης αναδεικνύουν νέες «μορφές» της νομικής σκέψης, π.χ. στα πρόσωπα του Ευδοκίου, του Κυρίλλου, του Λεοντίου και του Πατρικίου.

Γ. Η «προϊστορία» του Δωδεκάδελτου Νόμου

Στην βάση του Ρωμαϊκού Δικαίου ίσχυσε, για τέσσερις σχεδόν αιώνες -αρχής γενομένης από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ.- ο «Δωδεκάδελτος Νόμος» («*Lex Duodecim Tabularum*»). Προ του «Δωδεκάδελτου Νόμου» φαίνεται να ίσχυε μια μορφή αρχαϊκού Ρωμαϊκού Δικαίου, το λεγόμενο «*Jus Quiritium*», εφαρμοζόμενο επί των «*Quirites*», δηλαδή κατά βάση επί των «*Cives Romani*».

1. Η «γέννηση» του Δωδεκάδελτου Νόμου

Το δίκαιο αυτό -ιδίως κατά την εποχή της Βασιλείας- ήταν κυρίως άγραφο και εθιμικό, ερειδόμενο σε μεγάλο βαθμό επί των «*Mores Majorum*» και επί της «*Consuetudo*». Αναφέρεται μάλιστα ιστορικώς και μια συλλογή κανόνων δικαίου, το «*Jus Papirianum*», εκ του ονόματος του συντάκτη της, του Παπιριανού (Papirianus), πρώτου «*Pontifex Maximus*» μετά την κατάλυση της Βασιλείας. Ο οποίος την κατήρτισε συγκεντρώνοντας και συστηματοποιώντας τις «*Leges Regiae*», που αναφέρονται ως νόμοι ψηφισθέντες επί Βασιλείας. Μάλλον όμως δεν επρόκειτο περί ψηφισμένων νόμων αλλά περί ενός συνόλου επίσης αρχαϊκών κανόνων του «*Ιερού Δικαίου*», τους οποίους εφαρμόζαν

οι «*Pontifices*». Στην συνέχεια θεοπίσθηκε ο «*Δωδεκάδελτος Νόμος*», κάτω από τις ακόλουθες συνθήκες:

α) Υπό το προμνημονευόμενο καθεστώς του εθιμικού και άγραφου δικαίου -κατά τον Pomponius, καθεστώς «*sine lege certa, sine jure certo*»- οι Πληβείοι αισθάνονταν ανασφαλείς και υποβαθμισμένοι μιας και το Δίκαιο απονεμόταν, σχεδόν κατά γενικό κανόνα, υπέρ των Πατρικίων.

β) Με πρωτοβουλία του Δημάρχου Τερεντίλιου Χάρσα (Terentilius Harsa) αντέδρασαν δυναμικώς και ζήτησαν γραπτή κωδικοποίηση του Δικαίου. Οι Πατρικοί αρχικώς αρνήθηκαν, για να καμφθούν στην συνέχεια ύστερα από δέκα ολόκληρα χρόνια και να συμφωνήσουν στην συγκρότηση σχετικής «*νομοπαρασκευαστικής επιτροπής*». Μάλιστα, κατά μία ιστορική παράδοση τριμελής πρεσβεία της έφθασε στην Αθήνα, το 455 π.Χ., για την μελέτη της νομοθεσίας Σόλωνος. Άλλωστε, είναι γεγονός ότι οι ίδιοι οι Ρωμαίοι αποδέχονταν μια τέτοια νομοθετική επιρροή. Για παράδειγμα, ο Κικέρων («*De Legibus*», 2.23.58) και ο Gaius («*De Legem XII Tabularum*», D.10.1.13, 42.22.7) υποστήριζαν ότι συγκεκριμένες διατάξεις του «*Δωδεκάδελτου Νόμου*» είχαν ως πρότυπο την νομοθεσία του Σόλωνος.

2. Αρχαιοελληνικά «ίχνη» στο κανονιστικό πλαίσιο του Δωδεκάδελτου Νόμου

Για «*του λόγου το ασφαλές*», ιδιαίτέρως ενδεικτικές της επί του Δωδεκάδελτου Νόμου επιρροής των Αρχαίων Ελληνικών Δικαίων, και πρωτίστως της νομοθεσίας του Σόλωνος, είναι οι εξής «*μαρτυρίες*» του Gaius και του Ulpianus (βλ., ενδεικτικώς, Λυδίας Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «*Στοιχεία ελληνικών επιδράσεων στα λατινικά κείμενα του Corpus Juris Civilis. Αποσπάσματα από την αρχαιοελληνική γραμματεία.*», εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 2006, ιδίως σελ. 79 επ.):

- α)** Κατά τον Gaius, ειδικώς οι διατάξεις του Δωδεκάδελτου Νόμου, κατά τις οποίες οι εταιρικές συμφωνίες -στο πλαίσιο ενός πρωτόλειου δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι την εποχή εκείνη- είναι ισχυρές μόνον όταν δεν αντίκεινται προς τους κείμενους νόμους (Δωδεκάδελτος Νόμος, VIII. 27: «*His (sodalibus) potestatem facit lex (XII tab.), pactionem quam velint sibi ferre, dum ne quid ex publica lege corrumpant; sed haec lex videtur ex lege Solonis translate est*»), κατάγονται ευθέως από την Νομοθεσία του Σόλωνα (D.47.22.4: «*Gaius libro quarto ad legem duodecim, sodales sunt, qui eiusdem collegii sunt: quam Graeci εταιρείαν vocant. his autem potestatem facit lex pactionem quam velint sibi ferre, dum ne quid ex publica lege corrumpant. sed haec lex videtur ex lege Solonis tralata esse. nam illuc ita est: Έάν δὲ δῆμος ἢ φράτορες ἢ ἱερῶν ὀργίων ἢ ναῦται ἢ σύσσιποι ἢ ὀμόταφοι ἢ θιασῶται ἢ ἐπὶ λείαν οἰχόμενοι ἢ εἰς ἐμπορίαν, ὅτι ἂν τούτων διαθῶνται πρὸς ἀλλήλους, κύριον εἶναι, ἐὰν μὴ ἀπαγορεύσῃ δημόσια γράμματα.*»)
- β)** Επίσης κατά τον Gaius, σειρά διατάξεων περί του κανονισμού ορίων στο ρυθμιστικό πεδίο του Δωδεκάδελτου Νόμου (Δωδεκάδελτος Νόμος, VII, 2) έχουν τις ρίζες τους στην Νομοθεσία του Σόλωνα. (D.10.1.13: «*Gaius libro quarto ad legem duodecim tabularum, sciendum est in actione finium regundorum illud observandum esse, quod ad exemplum quodammodo eius legis scriptum est, quam Athenis Solonem dicitur tulisse: nam illic ita est: Έάν τις αἵμασιᾶν παρ' ἀλλοτριῶ χωρίῳ ὀρύτῃ, τὸν ὄρον μὴ παραβαίνειν. ἐὰν τεικίου, πόδα ἀπολείπειν. ἐὰν δὲ οἴκημα, δύο πόδας. ἐὰν δὲ τάφον ἢ βόθρον ὀρύτῃ, ὅσον τὸ βάθος ἢ, τοσοῦτον ἀπολείπειν. ἐὰν δὲ φρέαρ, ὀργυιάν, ἐλαίαν δὲ καὶ συκῆν ἐννεά πόδας ἐπὶ τοῦ ἀλλοτρίου φυτεύειν, τὰ δὲ ἄλλα δένδρα πέντε πόδας.*»)

γ) Επιπλέον, κατά τον Ulpianus η διάκριση της κλοπής σε φανερή –«επ' αυτοφώρῳ»- και μη φανερή στον Δωδεκάδελτο Νόμο (I.1.10) προέρχεται από αντίστοιχες αναφορές των Αρχαίων Ελληνικών Δικαίων (D.47.2.3: «*Ulpianus libro quadragesimo primo ad Sabinum, fur est manifestus, quem Graeci ἐπ' αὐτοφώρῳ appellant, hoc est eum, qui deprehenditur cum furto. Et parvi refert, a quo deprehendatur, utrum ab eo cuius res fuit au ab alio. Sed ultrum ita demum fur sit manifestus, si in faciendo furto deprehendatur, an vero et si alicubi fuerit deprehensus? Et magis est, ut et Iulianus scripsit, etsi non ibi deprehendatur, ubi furtum fecit, adtyamen esse furem manifestum, si cum re furtiva fuerit adprehensus, priusquam eo loci rem pertulerit, quo destinaverat.*») Τα προεκτεθέντα επιβεβαιώνονται και από το ακόλουθο χωρίο των «Βασιλικών» (B.60.12.2): «*Καὶ μανίφεκτος μὲν κλοπὴ ἐστὶν ἣν οἱ Ἕλληνες καλοῦσιν ἐπ' αὐτοφώρῳ, τουτέστιν ὅτε ὁ κλέπτης καταλαμβάνεται μετὰ τοῦ κλαπέντος πράγματος. Καὶ οὐ διαφερόμεθα, τίς ἐστὶν ὁ ἐπέκων αὐτόν, πότερον παρ' ἐκείνου κρατεῖται τοῦ κυρίου τοῦ πράγματος ὄντος ἢ παρ' ἑτέρου τινός.*»

3. Η ολοκλήρωση της διαδικασίας κατάρτισης του Δωδεκάδελτου Νόμου

Τελικώς, περί το 450 π.Χ. η ορισθείσα προηγουμένως, το 451 π.Χ., με την συναίνεση Πατρικίων και Πληβείων Δεκαμελῆς Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή –«*Decemviri Legibus Scribendis*»- ολοκλήρωσε την κωδικοποίηση της νομοθεσίας της «*Ρωμαίων Πολιτείας*» και την κατέγραψε σε δώδεκα δέλτους. Έτσι προέκυψε ο «*Δωδεκάδελτος Νόμος*», ως «*Lex Duodecim Tabularum*», και κυρώθηκε από την Λαϊκή Συνέλευση «*Comitia Curiata*», συνιστώντας τον πρώτο ψηφισμένο νόμο –«*Lex Rogata*»- στην Αρχαία Ρώμη. Κατά τον Τίτο Λίβιο, ο «*Δωδεκάδελτος Νόμος*» ήταν ο «*Θεμελιώδης Νόμος*» της «*Res Publica*», πηγή του συνόλου

του Δημόσιου, του Ιδιωτικού και του Ποινικού Δικαίου, ουσιαστικού και δικονομικού.

α) Οι διατάξεις του «Δωδεκάδελτου Νόμου» χαραχθηκαν σε δώδεκα ορειχάλκινες πινακίδες -οι οποίες δεν διασώθηκαν- που αναρτήθηκαν στο κέντρο της Αρχαίας Ρώμης, στο «*Forum*», κοντά στο «*Βήμα των Ρητόρων*» («*Rostra*»), προκειμένου να έχουν όλοι πρόσβαση σε αυτές και ν' αποτελεί έτσι το κανονιστικό τους περιεχόμενο «*κοινόν κτήμα*». Κάτι το οποίο, όπως είναι ευνόητο, εξυπηρετούσε τα μέγιστα και την ασφάλεια δικαίου, ιδίως μέσω της προσφυγής στ' αρμόδια «*δικαιοδοτικά*» *fora* της εποχής. Πρόκειται για την πρώτη, τόσο οργανωμένη και με τόση «*επισημότητα*», δημοσιοποίηση νομοθετικών ρυθμίσεων στην Αρχαιότητα, κατά κάποιον τρόπο αφενός «*προάγγελο*» της σύγχρονης υποχρεωτικής δημοσίευσης κυρίως των κανονιστικού περιεχομένου ρυθμίσεων στα δημοκρατικώς οργανωμένα Κράτη. Και, αφετέρου, «*αρχή απόδειξης*» ότι και στην τότε «*Ρωμαίων Πολιτεία*» δεν απουσίαζαν παντελώς κάποια ίχνη στοιχειώδους δημοκρατικής οργάνωσης δια της, έμμεσης και *a posteriori* βεβαίως, λαϊκής νομιμοποίησης των ισχυόντων κανόνων δικαίου.

β) Υπενθυμίζεται, ότι η δημοσίευση συνιστά σήμερα στα δημοκρατικώς οργανωμένα Κράτη προϋπόθεση αυτού τούτου του υποστατού των κανόνων δικαίου κανονιστικού περιεχομένου. Υπό την έννοια ότι αν δεν δημοσιευθούν, όπως ο νόμος ορίζει, δεν είναι απλώς άκυρες αλλά κατά κανόνα πλήρως ανυπόστατες. Γεγονός το οποίο σημαίνει ότι δεν μπορεί να επέλθει η έναρξη της ισχύος τους έναντι πάντων και, κατά λογική νομική ακολουθία, δεν μπορούν να παραγάγουν, καθ' οιονδήποτε τρόπο, έννομα αποτελέσματα. Με την πρόσθετη -οπωσδήποτε αυτονόητη πλην όμως αναγκαία- επισήμανση, ότι η διαδικασία δημοσίευσης των ισχυόντων και εφαρμοζόμενων εκάστοτε κανόνων δικαίου κανονιστικού

περιεχομένου συνιστά εφαρμογή στην πράξη της αρχής της Λαϊκής Κυριαρχίας στο θεσμικό καθεστώς της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας. Και τούτο, διότι οι πολίτες έχουν συνταγματικώς κατοχυρωμένο δικαίωμα να γνωρίζουν, και δη στο ακέραιο, τουλάχιστον τους γενικούς και απρόσωπους κανόνες δικαίου που θεσπίζονται από τα όργανα τα οποία εκλέγονται από αυτούς κατά την ενάσκηση των αντίστοιχων, επίσης συνταγματικώς κατοχυρωμένων, πολιτικών δικαιωμάτων τους σύμφωνα με τις επιταγές της αρχής της Λαϊκής Κυριαρχίας.

4. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Εν κατακλείδι, μάλλον πρέπει να μνημονευθεί -ως επιπροσθέτως ενδεικτικό της σημασίας του «*Δωδεκάδελτου Νόμου*» για τους πολίτες της Αρχαίας Ρώμης- ότι κατά τον Κικέρωνα, σε παλαιότερη εποχή, οι μαθητές στα διάφορα αναγνωρισμένα εκπαιδευτήρια «*αποστήθιζαν*» υποχρεωτικώς τις διατάξεις του. Στο σημείο δε αυτό πρέπει επίσης να μνημονευθεί και η «*συγγένεια*» μ' εκείνο το «*έθιμο*» στην Αρχαία Σπάρτη, κατά το οποίο η αγωγή των νέων περιλάμβανε, εκτός από την στρατιωτική εκπαίδευση, και την «*αποστήθιση*» των διατάξεων της Νομοθεσίας του Λυκούργου. Δοθέντος ότι οι διατάξεις της καθιέρωσαν, μεταξύ άλλων, και θεσμικώς τον στρατιωτικό, κατά βάση, χαρακτήρα της Σπαρτιατικής κοινωνίας. Η επισήμανση αυτή αποκτά τόσο μεγαλύτερη σημασία, όσο αναδεικνύει και αρκετά κοινά σημεία αναφορικά με τον στρατιωτικό χαρακτήρα της κοινωνικής οργάνωσης στην Αρχαία Σπάρτη και στην Αρχαία Ρώμη. Στρατιωτικό χαρακτήρα, ο οποίος άσκησε ουσιώδη επιρροή στην μετέπειτα δομή και εξέλιξη της «*κραταιάς*» Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

II. Η εξελικτική πορεία της αρχαιορωμαϊκής Έννομης Τάξης παραλλήλως προς την άνοδο και την τελική παρακμή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας

Ήδη αναδείχθηκε ότι ο Δωδεκάδελτος Νόμος αποτέλεσε το σπουδαιότερο νομοθέτημα, πάνω στο οποίο στηρίχθηκε αρχικώς η Έννομη Τάξη της Αρχαίας Ρώμης. Νομοθέτημα που συνετέλεσε τα μέγιστα και στην εμπέδωση της «*Res Publica*» ως θεσμικού «*πυρήνα*» της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, στην βάση του οποίου ρυθμίσθηκαν κανονιστικώς οι έννομες σχέσεις των «*Cives Romani*», ιδίως στα πρώτα στάδια παγίωσης και ανάπτυξης της «*Ρωμαίων Πολιτείας*». Όπως είναι ευνόητο -κυρίως αν αναλογισθεί κανείς την ραγδαία πολιτικοθεσμική ενδυνάμωση και εξάπλωση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας- το κανονιστικό πλαίσιο του Δωδεκάδελτου Νόμου χρειάσθηκε, στην πορεία εδραίωσης και ενίσχυσης του θεσμικού «*συμπλέγματος*» της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, μεγάλες και καταλυτικές, ως προς την όλη δομή της Έννομης Τάξης της, αλλαγές και, ιδίως, συμπληρώσεις. Αλλαγές και συμπληρώσεις οι οποίες «*συμπορεύθηκαν*» κατ' ανάγκη -δοθέντος ότι, εκ φύσεως, ο κανόνας δικαίου θεσμοθετείται και εφαρμόζεται ως «*εποικοδόμημα*» της κοινωνικοοικονομικής «*υποδομής*» από την οποία «*πηγάζει*» και με την οποία διατηρεί, αδιαλείπτως, μιαν «*αμφίδρομη*», οιονεί διαλεκτική, σχέση και αντίστοιχη επιρροή- με τις μακράς χρονικής διάρκειας μεταλλάξεις της ρωμαϊκής «*Res Publica*». Στην αρχή «*επί τα βελτίω*» και εν τέλει «*επί τα χείρω*», σε ό,τι αφορά την όλη διαδρομή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας έως την τελική της κατάρρευση. Παρά τους «*κινδύνους*» που συνεπάγεται, μοιραίως, μια «*κατηγοριοποίηση*» των θεσμικών παρεμβάσεων, οι οποίες συντελέσθηκαν στο πλαίσιο των αλλαγών και των συμπληρώσεων του Δωδεκάδελτου Νόμου, δεν απέχει αισθητώς από την ιστορική πραγματικότητα η διάκριση των παρεμβάσεων τούτων σε τρεις, *grosso modo*, κατηγορίες: Πρώτον, στα νομοθετήματα που θεσπίσθηκαν από τα κορυφαία όργανα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, και συγκεκριμένα από την Σύγκλητο και τον Αυτοκράτορα. Δεύτερον, στους κανόνες

δικαίου που «διαπλάσθησαν» κατά την περίοδο «άνθησης» του «*Jus Praetorium*» ή «*Jus Honorarium*», με σπουδαιότερο «όχημα» θεσμικής «προώθησης» του την «*Per Formulam*» διαδικασία. Και, τρίτον, στο υπό την μορφή κατ' εξοχήν γενικών αρχών –στηριζόμενων εν πολλοίς στα κανονιστικά «προτάγματα» της επιείκειας (aequitas)- δικαϊκό «αμάλγαμα», το οποίο «πήγασε» από τον προδήλως πρωτότυπο, για τα νομικά δεδομένα της εποχής εκείνης, «υμοπαραγωγικό» μηχανισμό της «*Cognitio Extra Ordinem*» (βλ., εντελώς ενδεικτικώς, Αλεξάνδρου Λιτζεροπούλου (παραδόσεις), «*Εισηγήσεις Ρωμαϊκού Δικαίου*», εκδ. Α.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα, 1943, ιδίως σελ.84 επ.).

A. Τα «*Senatus Consulta*» της Συγκλήτου και οι «*Constitutiones*» των Αυτοκρατόρων

Την Έννομη Τάξη στην Αρχαία Ρώμη «εμπλούτισαν» κανονιστικώς, και δη σε μεγάλη έκταση, από την μια πλευρά οι *lato sensu* νομοθετικές παρεμβάσεις της Συγκλήτου, μέσω των «*Senatus Consulta*», ήτοι των «*Συγκλητικών Γνωμοδοτήσεων*». Και, από την άλλη πλευρά, οι κανόνες δικαίου που θέσπιζαν κατά καιρούς οι Αυτοκράτορες μέσω των «*Constitutiones Principum*», ήτοι των «*Αυτοκρατορικών Διατάξεων*».

1. Τα «*Senatus Consulta*» ως θεσμικό μέσο των *lato sensu* νομοθετικών παρεμβάσεων της Συγκλήτου

Τα Συγκλητικά «*Senatus Consulta*» εκδίδονταν, και μάλιστα ευρέως, κυρίως για να ρυθμίσουν θέματα του «*Jus Civile*». Δηλαδή του ρωμαϊκού Αστικού Δικαίου, μ' έμφαση στα θέματα του δικαίου των προσώπων και του δικαίου αναφορικά με τις κληρονομικές σχέσεις.

α) Κατ' αρχήν, σύμφωνα με την Έννομη Τάξη στην Αρχαία Ρώμη η Σύγκλητος είχε πρωτίστως συμβουλευτικές αρμοδιότητες. Όμως υπό την πίεση της, κατά τα προεκτεθέντα, ανάγκης κανονιστικής συμπλήρωσης του Δωδεκάδελτου Νόμου η

Σύγκλητος απέκτησε και νομοθετικές αρμοδιότητες, αρχικώς κατά το δεύτερο ήμισυ της αποκαλούμενης «*Δημοκρατικής Περιόδου*» και στην συνέχεια -και κατά κύριο λόγο- όταν πλέον διαμορφώθηκε το καθεστώς της «*Ηγεμονίας*». Το τέλος των ποικιλόμορφων νομοθετικών παρεμβάσεων της Συγκλήτου επήλθε μετά την επικράτηση της Απόλυτης Μοναρχίας, και μάλλον περί τα τέλη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

β) Στην αρχική τους μορφή τα «*Senatus Consulta*» ήταν γνωμοδοτήσεις της Συγκλήτου, τις οποίες διατύπωνε ύστερα από αιτήματα που απευθύνονταν προς αυτήν αρμοδίως. Στην συνέχεια επικράτησε η πρακτική ν' απευθύνουν οι κατά περίπτωση αρμόδιοι Άρχοντες στην Αρχαία Ρώμη προς την Σύγκλητο και αιτήματα έγκρισης από αυτήν των προτάσεων νόμων, πριν οι τελευταίοι υποβληθούν προς τελική θέσπιση στα αρμόδια *Comitia*. Επέκεινα, και με βάση την ως άνω πρακτική, η Σύγκλητος, σε περιπτώσεις εξαιρετικώς επείγουσες, άρχισε να παίρνει την πρωτοβουλία της πρότασης προς τους αρμόδιους Άρχοντες να καταρτίζουν εκείνοι νόμους, τους οποίους στην συνέχεια όφειλαν να υποβάλουν προς τελική θέσπιση στα αρμόδια *Comitia*.

γ) Όμως, ολοκληρωμένη και ουσιαστικώς πλήρης νομοθετική αρμοδιότητα αναγνωρίστηκε στην Σύγκλητο για την έκδοση των «*Senatus Consulta*» κατά την περίοδο της Ηγεμονίας.

γ1) Ήταν τότε που οι Αυτοκράτορες αποφάσισαν ν' αφαιρέσουν από τα *Comitia* αυτά κάθε νομοθετική αρμοδιότητα. Πλην όμως, και έως ότου «*απορροφηθούν*» οι αντιδράσεις από μια πλήρη συγκέντρωση της νομοθετικής αρμοδιότητας αποκλειστικώς στην εξουσία τους, οι Αυτοκράτορες ανέθεσαν την αρμοδιότητα αυτή στην Σύγκλητο. Την κατά τ' ανωτέρω «*επιφυλακτική*» στάση τήρησε, στο πλαίσιο της γνωστής και «*σώφρονος*»

στάσης του να μην προκαλεί ευθέως τα κύρια συλλογικά όργανα της «*Ρωμαίων Πολιτείας*», κατ' εξοχήν ο Οκταβιανός Αύγουστος.

γ2) Οπωσδήποτε η νομοθετική αυτή αρμοδιότητα της Σύγκλητου ήταν προδήλως επιφανειακή. Και τούτο διότι ναί μεν η Σύγκλητος μπορούσε να μην δεχθεί την πρόταση του Αυτοκράτορα, ο οποίος εμφανιζόταν ενώπιόν της και απευθυνόταν προς τα μέλη της δια της «*oratio*». Αλλά λόγω της μεγάλης εξουσιαστικής επιρροής του προτεινόντος Αυτοκράτορα, στην πραγματικότητα η Σύγκλητος απλώς «*επικύρωνε*» τις νομοθετικές του επιλογές. Με την οριστική επικράτηση της Απόλυτης Μοναρχίας εγκαταλείφθηκε η κατά τ' ανωτέρω νομοθετική πρακτική των «*Senatus Consulta*» και, πλέον, οι Αυτοκράτορες ασκούσαν οι ίδιοι την νομοθετική αρμοδιότητα μέσω των «*Constitutiones*», όπως εκτίθεται στην συνέχεια.

2. Οι «*Constitutiones Principum*»: Το νομοθετικό «οπλοστάσιο» των Αυτοκρατόρων

Πολύ περισσότερο κρίσιμη και ουσιαστική για τον «εμπλουτισμό» της Έννομης Τάξης στην Αρχαία Ρώμη υπήρξε η συμβολή των «*Constitutiones Principum*». Ήτοι των «*Αυτοκρατορικών Διατάξεων*», οι οποίες εκδίδονταν με βάση την απονεμόμενη στον Αυτοκράτορα υπέρτατη νομοθετική εξουσία διά της «*Lex de Imperio*». Και οι οποίες αποτέλεσαν την κυριότερη -αν όχι την αποκλειστική σχεδόν- «πηγή δικαίου» στο πλαίσιο της «*Ρωμαίων Πολιτείας*» μετά την εγκαθίδρυση της Απόλυτης Μοναρχίας, όπως επισημάνθηκε προηγουμένως.

α) Μέσω των «*Constitutiones Principum*» οι Αυτοκράτορες θέσπιζαν πλέον, με ίδια και αποκλειστική πρωτοβουλία και δίχως οιονδήποτε περιορισμό σε ό,τι αφορά την διάπλαση του

κανονιστικού τους περιεχομένου, κάθε είδους, από πλευράς ρύθμισης, νομοθετικές ρυθμίσεις. Δηλαδή, εν τέλει, διατάξεις με κανονιστικό ρυθμιστικό περιεχόμενο. Άρα ο *lato sensu* νόμος ήταν δημιούργημα του Αυτοκράτορα και μόνο, παίρνοντας την θεσμική μορφή μιας από τις πιο εμβληματικές εκφάνσεις του αυτοκρατορικού «*Imperium*». Εξ ου και στην Ρωμαϊκή Ιστορία αλλά και στην Νομική Επιστήμη στην Αρχαία Ρώμη διατυπώθηκε η γνωστή ρήση -η οποία «*διατρέχει*» έκτοτε την Ιστορία του Δικαίου εν γένει- «*quod principi placuit legis habet vigorem*». Οι *lato sensu* νόμοι, οι οποίοι θεσπιζονταν μέσω των αυτοκρατορικών «*Constitutiones Principum*», ονομάζονταν «*Leges Nouae*» και διαμόρφωσαν το «*Jus Novum*». Ήτοι «*Νέοι Νόμοι*» που «*σηματοδοτούσαν*» θεσμικώς το «*Νέο Δίκαιο*», σε αντίθεση προς το προγενέστερο «*Jus Vetus*», δηλαδή το «*Παλαιό Δίκαιο*».

β) Στην Ιστορία του Ρωμαϊκού Δικαίου «*καταγράφηκαν*», κατά την κατηγοριοποίηση της τότε Νομικής Επιστήμης, τέσσερα είδη «*Constitutiones Principum*», οι οποίες θέσπιζαν ποικίλες μορφές κανόνων δικαίου:

β1) Πρώτον, τα «*Edicta*». Επρόκειτο για τις νομοθετικές εκείνες πρωτοβουλίες και παρεμβάσεις του Αυτοκράτορα, οι οποίες γνωστοποιούνταν δημοσίως και ανταποκρίνονταν περισσότερο στα χαρακτηριστικά της *stricto sensu* νομοθετικής ρύθμισης ίσχυαν δε στο σύνολο της επικράτειας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

β2) Δεύτερον, τα «*Decreta*». Αυτά ήταν κατ' ουσία δικαστικές αποφάσεις, και δη εξοπλισμένες με δύναμη δεδικασμένου, εκ του οποίου απέρρεε και ο συγκεκριμένος, κατά περίπτωση, κανόνας δικαίου. Τα «*Decreta*» είναι η θεσμική «*επιτομή*» της δικαιοδοσίας που ασκούσε ο Αυτοκράτορας, δοθέντος ότι κατά την περίοδο

της Απόλυτης Μοναρχίας ασκούσε στην πράξη και την ανώτατη δικαστική εξουσία, σε πρώτο και κυρίως σε δεύτερο βαθμό.

β3) Τρίτον, τα «*Rescripta*». Μέσω αυτών ο Αυτοκράτορας έδινε νομοθετικές απαντήσεις στα ερωτήματα και τις αιτήσεις θεραπείας που του υπέβαλαν οι ιδιώτες, καθώς και σ' ερωτήματα κατώτερων ειδικών διοικητικών αρχών, οι οποίες μπορούσαν ν' απευθυνθούν στον Αυτοκράτορα ζητώντας οδηγίες ως προς την επίλυση των ενώπιόν τους αγόμενων διαφορών μεταξύ πολιτών. Συνήθως τα «*Rescripta*» έπαιρναν την μορφή γνωμοδοτικών παρεμβάσεων νομικού, αμιγώς, περιεχομένου και εξεδίδοντο ύστερα από την γνώμη του «*Consilium Principis*». Είναι προφανές ότι και τα περισσότερα από αυτά τα «*Rescripta*» μπορούν να υπαχθούν στις *lato sensu* δικαιοδοτικές αρμοδιότητες του Αυτοκράτορα, με δεδομένο ότι, καθώς επισημάνθηκε, τις περισσότερες τουλάχιστον φορές είχαν ως στόχο την επίλυση διαφορών στην πράξη.

β4) Και, τέταρτον, τα «*Mandata*». Αυτά συνίσταντο σε οδηγίες –σε πολλές περιπτώσεις για θέματα φορολογικού περιεχομένου- τις οποίες είχε την εξουσία ν' απευθύνει ο Αυτοκράτορας σε ανώτερους δημόσιους λειτουργούς της «*Ρωμαίων Πολιτείας*» κατά την άσκηση των διοικητικών αρμοδιοτήτων τους. Επειδή δε οι οδηγίες αυτές ενείχαν συχνά σαφώς πρωτογενείς κανονιστικές ρυθμίσεις ως προς την άσκηση αυτών των διοικητικών αρμοδιοτήτων, γι' αυτό και τα «*Mandata*» μπορούν να ενταχθούν, υπό προϋποθέσεις βεβαίως, στο ευρύτερο πεδίο της εκ μέρους του Αυτοκράτορα άσκησης νομοθετικού έργου. Σημειωτέον, ότι αρκετές από τις κατά τ' ανωτέρω οδηγίες

των «*Mandata*» εμπεριέχονταν και σε συστηματικές συλλογές, αποκαλούμενες «*Libri Mandatorum*».

B. Το «*Jus Praetorium*» ή «*Jus Honorarium*»: Η καθοριστική συμβολή των Πραιτόρων στην «ανανέωση» του Ρωμαϊκού Δικαίου

Η, μετά αιώνες εφαρμογής του, προκύψασα ανάγκη αντιμετώπισης του παρωχημένου, πλέον, χαρακτήρα αλλά και της κανονιστικής «ακαμψίας» του Δωδεκάδελτου Νόμου -το ιστορικό παράδειγμα του Γαΐου, ως προς την αδυναμία ρύθμισης των συνεπειών της «κοπής κλημάτων» μέσω της ρύθμισης περί «κοπής δένδρων», είναι άκρως χαρακτηριστικό- που οδήγησαν σ' ένα είδος «δικονομικής αφλογιστίας» το δια των δικονομικών τύπων των «*Legis Actiones*» σύστημα επίλυσης των διαφορών μεταξύ ιδιωτών, «ώθησε» το δικαστικό σύστημα της «*Res Publica*» στην επινόηση της «*Per Formulam*» διαδικασίας και, περαιτέρω, στην διαμόρφωση του «*Jus Praetorium*» («*Jus Honorarium*»).

1. Η ιστορική διαδρομή εξέλιξης και η θεσμική «φυσιογνωμία» του «*Jus Praetorium*» ή «*Jus Honorarium*»

Η «*Per Formulam*» διαδικασία ίσχυσε έως το 342 μ.Χ, όταν και καταργήθηκε με διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Την «*Per Formulam*» διαδικασία παγίωσε η «*Lex Aebutia*» (149/126 π.Χ.), καθιερώνοντας οριστικά τα δύο στάδια απονομής της Δικαιοσύνης, στο πλαίσιο πλέον του «*Jus Praetorium*».

α) Το πρώτο στάδιο («*In Jure*»), συνίστατο στην ενώπιον του αρμόδιου Πραιτόρα -συνήθως ήταν ο «*Praetor Peregrinus*»- δικονομική «παράσταση». Αυτός διατύπωνε την γενική «*Formula*» της επίλυσης της διαφοράς και όριζε τον αρμόδιο δικαστή. Ιδιώτη δικαστή, επιλεγόμενο *ad hoc* («*Judex Datus*»), αντίθετα με την προγενέστερη διαδικασία των «*Legis Actiones*»

όπου ο δικαστής ήταν ανώτερο κρατικό όργανο, εγγεγραμμένο σε ειδικό «λεύκωμα» («*Album Judicum*»).

β) Ενώπιον αυτού του δικαστή εκτυλισσόταν πλέον το δεύτερο - και τελευταίο- στάδιο επίλυσης της διαφοράς («*In Judicio*»), στο πλαίσιο του οποίου εκδιδόταν η οριστική απόφαση, πάντα όμως εντός των κανονιστικών ορίων της αντίστοιχης «*Formula*».

2. Η μέσω της «*Jus Praetorium*» ή «*Jus Honorarium*» διάπλαση νέων κανόνων του Ρωμαϊκού Δικαίου

Υπενθυμίζεται ότι κάθε Πραιτώρ στην αρχή της θητείας του δημοσίευε, για να γίνει γενικώς γνωστό στους Ρωμαίους Πολίτες, το δικό του «*Edictum Perpetuum*», χαρακτηριστικό στοιχείο του ειδικού εν προκειμένω «*Imperium*» που διέθετε.

α) Το «*Edictum Perpetuum*» περιλάμβανε τις γενικές γραμμές της «*Per Formulam*» διαδικασίας, την οποία ο αρμόδιος Πραιτώρ επρόκειτο να τηρήσει έως την απαλλαγή του από τα καθήκοντά του.

α1) Ο επόμενος «διάδοχος» Πραιτώρ μπορούσε, μέσω του δικού του «*Edictum Perpetuum*», να επιφέρει τις μεταβολές της προγενέστερης «*Per Formulam*» διαδικασίας που θεωρούσε επιβεβλημένες. Συνήθως όμως οι μεταβολές αυτές δεν ήταν μεγάλες, αφού κάθε Πραιτώρ μάλλον σεβόταν, τουλάχιστον κατά κανόνα, την νομοθετική «*παρακαταθήκη*» των προκατόχων του. Με τον τρόπο αυτό ένα μέρος του «*Edictum*» κάθε Πραιτόρα μεταβιβαζόταν αυτούσιο στον επόμενο και παρέμενε αμετάβλητο, ονομαζόταν δε «*Edictum Tralaticium*». Ενώ οι εκάστοτε, «*ευάριθμες*» όπως επισημάνθηκε, νομοθετικές καινοτομίες έφεραν τον τίτλο «*Edicta Nova*» ή «*Clausulae Novae*».

α2) Με πρωτοβουλία του Αυτοκράτορα Αδριανού, και προκειμένου να παγιωθεί οριστικώς το έως τότε «*Jus Praetorium*» ή «*Jus Honorarium*», εκδόθηκε ένα τελικό «*Edictum Perpetuum*», μάλλον το 130 μ.Χ. Ο Αδριανός ανέθεσε την σύνταξή του στον γνωστό νομικό της εποχής *Salvius Julianus* –συγκαταλεγόμενο, όπως επισημάνθηκε προηγουμένως, μεταξύ των κορυφαίων «*Juris Prudentes*» ή «*Juris Consulti*» της εποχής αυτής- ο οποίος όχι μόνο «κωδικοποίησε» τους προγενέστερους κανόνες αλλά επέφερε και κάποιες, επιβεβλημένες λόγω διαδρομής πολλού χρόνου, τροποποιήσεις. Το ως άνω οριστικό «*Edictum Perpetuum*» δεν μπορούσε πια να μεταβληθεί ως προς το κανονιστικό του περιεχόμενο, παρά μόνο μέσω των «*Constitutiones*» -και συγκεκριμένα ιδίως μέσω των «*Edicta*»- του Αυτοκράτορα.

β) Και ναι μεν στην «*Per Formulam*» διαδικασία ο αρμόδιος «*Praetor*» δεν είχε πλήρη δικαιοπλαστική ικανότητα.

β1) Πλην όμως καθορίζοντας, κατ' αποτέλεσμα, το όλο νομικό πλαίσιο επίλυσης της διαφοράς οδηγείτο, κατ' ουσία σχεδόν νομοτελειακώς, σ' ερμηνευτικές μεθόδους δραστηκής επικουρίας, συμπλήρωσης ή και διόρθωσης των ισχυόντων κανόνων δικαίου του «*Αστικού Δικαίου*» («*Jus Civile*»).

β2) Εξ ου και ο κλασικός ορισμός που έδωσε στο, σταδιακώς διαμορφωθέν, «*Jus Praetorium*» ο *Papinianus* (D.1,1,7,1): «*Jus Praetorium est quod Praetores introduxerunt, adiuvandi vel supplendi vel corrigendi Iuris Civilis gratia propter utilitatem publicam, quod et Honorarium dicitur ad honorem Praetoris nominatum*». («*Πραιτορικό Δίκαιο*» είναι εκείνο, το οποίο εισήγαγαν οι Πραιτορες προς ενίσχυση, συμπλήρωση ή και διόρθωση του Αστικού Δικαίου

για χάρη δημόσιας ωφέλειας, ονομάστηκε δε και «*Honorarium*» προς τιμήν των Πραιτόρων οι οποίοι το διαμόρφωσαν»).

Γ. Η «*Cognitio Extra Ordinem*»: Η «ανάδυση» των γενικών αρχών ως διαδικασία κανονιστικής «αναζωογόνησης» του Ρωμαϊκού Δικαίου

Ήδη από την εποχή του Αυγούστου, και παραλλήλως προς την διαδικασία «*Per Formulam*», αναπτύχθηκε σταδιακώς και μια «εξαιρετική διαγνωστική διαδικασία». Ήτοι εκείνη της «*Cognitio Extra Ordinem*» για την επίλυση των ιδιωτικών διαφορών, όσο βεβαίως ήταν τότε δυνατή μια, έως ένα βαθμό «στεγανή», διάκριση μεταξύ ιδιωτικού δικαίου διαφορών και δημόσιου δικαίου διαφορών. Η «εξαιρετική διαγνωστική διαδικασία» υποκατέστησε, σχεδόν πλήρως, την αντίστοιχη «*Per Formulam*» διαδικασία μετά το τέλος του 3ου μ.Χ. αιώνα.

1. Τα κανονιστικά διακριτικά γνωρίσματα της «*Conditio Extra Ordinem*»

Μέσω της «*Cognitio Extra Ordinem*», η οποία λειτουργούσε «*extra ordinem judicorum*», παρακαμπτόταν στην πραγματικότητα η «*Per Formulam*» διαδικασία. Η επίδικη διαφορά επιλυόταν από τον αρμόδιο δικαστή -κρατικό όργανο και όχι ιδιώτη-τον οποίο όριζε ο Αυτοκράτορας. Προηγουμένως όμως αυτός, μέσω των «*Rescripta*» τα οποία εξέδιδε -ύστερα από την γνώμη ειδικού συμβουλίου, του «*Scrinium Libellorum*»- ως απαντήσεις, κατόπιν αναφορών («*Libelli*»), επί αμφισβητούμενων νομικών ζητημάτων, εν τέλει προσδιόριζε και τον κανόνα δικαίου που όφειλε να εφαρμόσει το αρμόδιο δικαιοδοτικό *forum*.

α) Η δικονομική πρακτική της «*Cognitio Extra Ordinem*» άφησε στην Ιστορία του Δικαίου μια σειρά από πολύτιμες γενικές ρήτρες -βασιζόμενες, κατά τα προεκτεθέντα, εν πολλοίς στην

αρχή της επιείκειας («*aequitas*»)- οι οποίες διαμορφώθηκαν μέσ' από τα διαδοχικά «*Rescripta*» των Ρωμαίων Αυτοκρατόρων.

α1) Ιδίως δε εκείνων, οι οποίοι είχαν βαθιά επηρεασθεί από την Στωική Φιλοσοφία. Εμβληματικά υπήρξαν τα σχετικά «*Rescripta*» ιδίως του Τραϊανού, του Αδριανού, του Αντωνίνου, του Μάρκου Αυρηλίου, του Σεπτιμίου Σεβήρου -τα «*Apokrimata*» του οποίου αποτελούν, πάντα από ιστορική έποψη, πολύτιμη οργανωμένη συλλογή και επί των ημερών του οποίου μάλιστα «*άκμασαν*» μεγάλοι Νομικοί, όπως π.χ. οι Papinianus, Paulus, Ulpianus κ.ά.- και του Διοκλητιανού.

α2) Από πλευράς βιβλιογραφίας, εξαιρετικά χρήσιμες είναι οι εν προκειμένω τεκμηριωμένες πληροφορίες στις μελέτες π.χ. των Johannes Hasebroek («*Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus*», εκδ. Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1921), Johannes Merentitis, («*Die neu gefundenen Reskripte des Septimius Severus*», Αθήνα, 1978), William Linn Westermann, («*Apokrimata: Decisions of Septimius Severus on Legal Matters*», text, translation and historical analysis, A. Arthur Schiller Legal Commentary, εκδ. Cisalpino-Goliardica, Milano, 1973) και Wilhelm Weber («*Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus*», Druck und Verlag von B.G. Teubner, Leipzig, 1907).

β) Όπως ευχερώς συνάγεται από μια ενδελεχέστερη διαχρονική προσέγγιση -οπωσδήποτε χρήσιμη για την τεκμηρίωση των θεσμικών «*παρακαταθηκών*» που μας «*κληροδότησε*» το Ρωμαϊκό Δίκαιο- στις γενικές αυτές ρήτρες, οι οποίες προέκυψαν κατά την διαδικασία της «*Cognitio Extra Ordinem*», έχουν τις ρίζες τους αρκετές από τις γενικές αρχές τις οποίες γνωρίζει και εφαρμόζει το σύγχρονο Δίκαιο, ιδίως στις δυτικού

τύπου Δημοκρατίες καθώς και στο πεδίο της Ευρωπαϊκής Έννομης Τάξης.

β1) Γενικές αρχές τις οποίες διαμορφώνει, αντιστοίχως, κυρίως η νομολογία των Εθνικών Δικαστηρίων, εντός των οικείων Εθνικών Έννομων Τάξεων, και των Ευρωπαϊκών Δικαστηρίων, εντός της Ευρωπαϊκής Έννομης Τάξης. Είναι δε επιβεβλημένο να τονισθεί ότι αυτή η «*παραγωγή*» γενικών αρχών όχι μόνο δεν συρρικνώνεται δικαιοδοτικώς αλλά, όλως αντιθέτως, παίρνει ολοένα και μεγαλύτερες διαστάσεις -όπως, περίπου, συνέβη και στο πλαίσιο της «*Ρωμαίων Πολιτείας*» κατά τα προεκτεθέντα- όσο η Νομοθετική Εξουσία και, κατ' εξουσιοδότηση του νόμου, η Εκτελεστική Εξουσία εντός των οικείων Εθνικών Έννομων Τάξεων αδυνατούν, ολοένα και πιο συχνά, ή και «*διστάζουν*» να καλύψουν με κανόνες δικαίου που παράγονται από αυτές την κανονιστική πλαισίωση της τρέχουσας κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας εντός κάθε Κράτους.

β2) Ιδιαίτερο δε χαρακτηριστικό αυτής της νομικής πραγματικότητας είναι ότι οι δικαιοδοτικώς διαμορφούμενες γενικές αρχές έρχονται, σε πλειάδα περιπτώσεων, να καλύψουν και κενά του Συντάγματος. Γεγονός το οποίο τους προσδίδει τελικώς κανονιστική δύναμη ίση με τους συνταγματικούς κανόνες, υπό την επιφύλαξη βεβαίως ότι οι μέσω αυτών διαπλασσόμενοι κανόνες δικαίου δεν είναι νομικώς επιτρεπτό να ισχύσουν και να εφαρμοσθούν «*contra constitutionem*» αλλά μόνο, κατά μέγιστο βαθμό, «*praeter constitutionem*».

2. Πώς ορισμένες «*παρακαταθήκες*» της «*Cognitio Extra Ordinem*» «*επιβιώνουν*» στις σύγχρονες Έννομες Τάξεις

Τα παραδείγματα της Ελληνικής Έννομης Τάξης και της Ευρωπαϊκής Έννομης Τάξης είναι αρκούντως αντιπροσωπευτικά της κατά τα ως άνω διαδικασίας παραγωγής και εφαρμογής τέτοιων γενικών αρχών. Φυσικά εδώ η παραγωγή των γενικών αυτών αρχών, κατ' εφαρμογή πρωτίστως της αρχής της Διάκρισης των Εξουσιών στο πλαίσιο της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, ανήκει στα δικαιοδοτούντα όργανα της Δικαστικής Εξουσίας, σε πλήρη αντίθεση προς το προμνημονευόμενο σύστημα της «*Cognitio Extra Ordinem*» στο πεδίο του Ρωμαϊκού Δικαίου κατά τα εκτενώς προεκτεθέντα.

α) Σε ό,τι αφορά την Ελληνική Έννομη Τάξη, αυτό τον τρόπο παραγωγής των γενικών αρχών έχει αναδείξει, με τρόπο χαρακτηριστικό αλλά και συστηματικό, ιδίως η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας ακολουθώντας, ως ένα βαθμό, το παράδειγμα του *Conseil d' État* στην Γαλλία, που η νομολογία του επηρέασε ουσιωδώς την όλη διαμόρφωση του Γαλλικού Διοικητικού Δικαίου, μεγάλο μέρος του οποίου έχει νομολογιακή «καταγωγή».

α1) Κατά την νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας -την οποία υιοθετεί πλέον και η νομολογία του Αρείου Πάγου- η Δικαστική Εξουσία νομιμοποιείται να συνάγει κανόνες δικαίου με την μορφή γενικών αρχών. Τούτο όμως σημαίνει πως η συναγωγή αυτή δεν συνεπάγεται και ότι η νομολογία των Δικαστηρίων αποκτά «δικαιοπλαστική» δύναμη, αφού κάτι τέτοιο είναι αντίθετο προς το Σύνταγμα και, πρωτίστως, προς την αρχή της Διάκρισης των Εξουσιών. Κατ' ακρίβεια, λοιπόν, η Δικαστική Εξουσία -εν προκειμένω το Συμβούλιο Επικρατείας- συνάγει τις γενικές αρχές ως πλήρεις κανόνες δικαίου από το σύνολο των διατάξεων της Έννομης Τάξης, υπό την έννοια ότι αυτό τούτο το κανονιστικό τους πλαίσιο εμπεριέχει και γενικές αρχές, τις οποίες το δικαστικό όργανο «ανιχνεύει» και «αναγνωρίζει».

Με άλλες λέξεις, η νομολογία δεν διαπλάθει *ex nihilo* τις γενικές αρχές αλλά «διαπιστώνει», κατά περίπτωση, την ύπαρξή τους εντός της Ελληνικής Έννομης Τάξης και των Ένομων Τάξεων που συνδέονται αρρήκτως με αυτή (π.χ. της Διεθνούς Έννομης Τάξης και της Ευρωπαϊκής Έννομης Τάξης).

α2) Η κατά τα προεκτεθέντα νομολογιακή δικαιοδοτική δραστηριότητα ιδίως του Συμβουλίου της Επικρατείας ως προς την ύπαρξη –«προϋφιστάμενων» πάντοτε, αφού η Δικαστική Εξουσία δεν τις δημιουργεί *ex nihilo* αλλά τις ανιχνεύει εντός της Έννομης Τάξης- γενικών αρχών ενεργοποιείται μόνον όταν οι εκάστοτε ισχύοντες κανόνες δικαίου εμφανίζουν κενά κανονιστικής ρύθμισης, τα οποία δεν μπορούν να καλυφθούν με την ερμηνεία τους, ακόμη και την πιο διασταλτική. Οπότε η ίδια η φύση της δικαιοδοτικής λειτουργίας επιβάλλει την συναγωγή νέων κανόνων δικαίου για την τελική απονομή της Δικαιοσύνης, δοθέντος ότι η «*αρνησιδικία*» αντίκειται προς το Σύνταγμα. Συνήθως -και όπως προαναφέρθηκε- οι ως άνω γενικές αρχές «*ανιχνεύονται*» νομολογιακώς όταν παρατηρούνται νομοθετικά κενά και λειτουργούν, από κανονιστική σκοπιά, συμπληρωματικώς προς τους κανόνες δικαίου που έχει θεοπίσει η Νομοθετική Εξουσία.

α3) Τούτο συνεπάγεται ότι έχουν, κατά κανόνα -ήτοι εφόσον δεν υφίσταται αντίθετη νομοθετική εξουσιοδότηση- υποδεέστερη τυπική ισχύ έναντι των ισχυουσών νομοθετικών ρυθμίσεων, αλλά υπέρτερη εκείνης των κανονιστικών διοικητικών πράξεων (βλ. π.χ. ΣτΕ 1596/1987, 2786/1989, 17/1997). Πλην όμως γενικές αρχές συνάγονται νομολογιακώς και όταν παρατηρούνται κενά στο πεδίο του κανονιστικού πλαισίου του Συντάγματος υπό τις ανάλογες, κατά τα προμνημονευόμενα, προϋποθέσεις. Αυτές οι

γενικές αρχές έχουν υπέρτερη τυπική ισχύ σε σχέση με τις ισχύουσες νομοθετικές ρυθμίσεις -άρα και με τις διατάξεις του κοινού νόμου- αλλά υποδεέστερη τυπική ισχύ σε σχέση με τους κανόνες που θεσπίζουν οι διατάξεις του Συντάγματος. Και τούτο διότι, όπως επεξηγήθηκε προηγουμένως, κατά τα κανονιστικά «προτάγματα» της ιεραρχίας της Έννομης Τάξης μας αυτές οι γενικές αρχές δεν είναι επιτρεπτό να ισχύσουν και να εφαρμοσθούν «*contra constitutionem*» αλλά μόνο, κατά μέγιστο βαθμό, «*praeter constitutionem*» (βλ. ΣτΕ 1741, 2288/2015, 1992/2016, 1738/2017).

α4) Πρέπει δε να επισημανθεί ότι ορισμένες φορές αυτές οι συνταγματικού επιπέδου γενικές αρχές, μέσω των Αναθεωρήσεων του Συντάγματος και όχι μόνο, καθίστανται μέρος του ίδιου του Συντάγματος. Όπως συνέβη π.χ. με την γενική αρχή που αφορά το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης, η οποία είχε καθιερωθεί αρχικώς νομολογιακώς -από το Συμβούλιο της Επικρατείας κατά την διάρκεια της δικτατορικής περιόδου με αφορμή τις ιστορικές δίκες για την ακύρωση της αυθαίρετης απόλυσης ανώτατων δικαστικών λειτουργών- και μετά το 1975 θεσπίσθηκε ρητώς, με τις διατάξεις του άρθρου 20 παρ. 2 του Συντάγματός μας.

β) Οι γενικές ρήτρες οι οποίες, κατά τα προεκτεθέντα, προέκυψαν από την εφαρμογή της διαδικασίας της «*Cognitio Extra Ordinem*» μπορούν επιπλέον να θεωρηθούν -φυσικά με όλο τον υπολογισμό της απόστασης αιώνων και τηρουμένων των ιστορικών και νομικών αναλογιών- και ένας μακρινός «*προάγγελος*» των γενικών αρχών που, όπως επισημάνθηκε ακροθιγώς προηγουμένως, συνάγει σήμερα, από κοινού με τα λοιπά Δικαστήρια της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, λαμβάνοντας υπόψη κυρίως τις «*κοινές*»

στα Κράτη-Μέλη συνταγματικές παραδόσεις» (βλ. π.χ. τις αποφάσεις *Johnston*, 222/1984, 15.5.1986 και *UNECTEF*, 222/1986, 15.10.1987). Συγκεκριμένα:

β1) Το περιεχόμενο και την κανονιστική ιεραρχία της Ευρωπαϊκής Έννομης Τάξης δεν συνθέτουν μόνον οι γραπτοί κανόνες του πρωτογενούς και του παράγωγου Ευρωπαϊκού Δικαίου. Σε αυτούς προστίθενται και ορισμένοι άγραφοι κανόνες δικαίου, οι οποίοι φέρουν την μορφή γενικών αρχών που θυμίζουν, υπό προϋποθέσεις όπως διευκρινίσθηκε, τις γενικές ρήτρες της «*Cognitio Extra Ordinem*». Ειδικότερα, και στο πλαίσιο μιας επιχείρησης «συμπόρευσης» και «συνύπαρξης» των γραπτών κανόνων δικαίου της Ευρωπαϊκής Έννομης Τάξης με τους κανόνες των Ένομων Τάξεων των Κρατών-Μελών –επιχείρησης καθοριστικής, από θεσμική και πολιτική έποψη, σημασίας όσο η Ευρωπαϊκή Ένωση βαίνει, ή πρέπει να βαίνει, προς την τελική της ενοποίηση, επιδιώκοντας και την απαραίτητη προς τούτο αρμονική «συμπόρευση» και «συνύπαρξη» των Ένομων Τάξεων των Κρατών-Μελών- το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αναπτύσσοντας καταλλήλως και οιονεί «δικαιοπλαστικώς» την δικαιοδοτική του λειτουργία, διαμορφώνει κατ' εξακολούθηση και γενικές αρχές. Ήτοι αρχές, με τις οποίες «εμπλουτίζει» κανονιστικώς την Ευρωπαϊκή Έννομη Τάξη.

β2) Με τον τρόπο αυτό η τελευταία διευκολύνεται στην πορεία της για την κανονιστική της ολοκλήρωση. Τονίζεται ότι προς αυτή την κατεύθυνση το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ακολουθεί, και εν πολλοίς αναπαράγει, την πρακτική πολλών δικαστηρίων των Κρατών-Μελών, τα οποία -χαρακτηριστικό παράδειγμα και η Ελλάδα, κατ' εξοχήν μέσω της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας όπως ήδη εκτέθηκε- συνάγουν

παρεμφερείς γενικές αρχές για την αντίστοιχη Εθνική Έννομη Τάξη, κατά κύριο λόγο με βάση τις οικείες συνταγματικές, κατά περίπτωση, διατάξεις. Γενικές αρχές οι οποίες, κατά νομική λογική ακολουθία, έχουν συνταγματική υπόσταση και ισχύ υπό τους κατά τ' ανωτέρω όρους.

β3) Ως προς τις «πηγές», από τις οποίες το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης αντλεί αυτές τις γενικές αρχές αλλά και ως προς τις μεθόδους, μέσω των οποίων τις συνάγει, πρέπει να επισημειωθεί με ιδιαίτερη έμφαση ότι η Ευρωπαϊκή Έννομη Τάξη δεν υφίσταται ούτε λειτουργεί απομονωμένη από το ευρύτερο Ευρωπαϊκό «*νομικό περιβάλλον*». Και τούτο διότι η Ευρωπαϊκή Έννομη Τάξη συνυπάρχει, αναγκαίως και λειτουργικώς από κανονιστική άποψη, με τις επιμέρους Εθνικές Ένομες Τάξεις, με τις οποίες όχι μόνον επικοινωνεί αλλά τελεί, επιπλέον, και σε διαρκή αλληλεπίδραση. Αυτή την θεσμική, νομολογιακή, «*όσμωση*» επιτείνει το γεγονός ότι δεν υφίσταται ακόμη «*τυπικό*» Σύνταγμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Δηλαδή η κανονιστική εκείνη βάση, η οποία θα καθόριζε με σταθερότητα την ιεραρχία της Ευρωπαϊκής Ένομης Τάξης και, επέκεινα, την επαρκή συνεκτικότητά της. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης συνάγει τις προαναφερόμενες γενικές αρχές τόσο από τους γραπτούς κανόνες του πρωτογενούς και του παράγωγου Ευρωπαϊκού Δικαίου. Όσο και, επιπροσθέτως, από τους κανόνες δικαίου των επιμέρους Εθνικών Ένομων Τάξεων, όπως επίσης και από τους κανόνες δικαίου του *lato sensu* Διεθνούς Δικαίου, στο ρυθμιστικό πεδίο του οποίου η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει προσχωρήσει.

β4) Από την σκοπιά αυτή, και για την ακρίβεια από την σκοπιά που «*εμπνέει*» το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής

Ένωσης αναφορικά με την συναγωγή των προμνημονευόμενων γενικών αρχών, οι τελευταίες μπορούν, *grosso modo*, να διακριθούν σε:

- «*Ενδογενείς*», ήτοι αρχές προερχόμενες από αυτό τούτο το σύνολο των κανόνων του όλου Ευρωπαϊκού Δικαίου. Κύριο πεδίο, από το οποίο το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης συνάγει τέτοιες «*ενδογενείς*» αρχές, είναι οι κανόνες εκείνοι του Ευρωπαϊκού Δικαίου που καθορίζουν τους θεμελιώδεις στόχους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με πρώτο τον στόχο της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης. Και οι γενικές αυτές αρχές είναι είτε «*θεσμικού χαρακτήρα*», στο μέτρο που αφορούν την δομή της Ευρωπαϊκής Ένωσης Τάξης, με πιο αντιπροσωπευτική σε αυτή την κατηγορία την γενική αρχή της Αλληλεγγύης, καθοριστικώς ουσιώδους για την επίτευξη της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης. Είτε είναι γενικές αρχές «*σύμφυτες με την έννοια της Κοινής Αγοράς*» -κατά την νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης- επειδή αφορούν την διευκόλυνση της οργάνωσης και της λειτουργίας του «*οικονομικού πυρήνα*» της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα τις γενικές αρχές της «*αναλογίας*» και της «*κοινοτικής προτίμησης*».
- Και «*εξωγενείς*», ήτοι αρχές προερχόμενες όχι από την Ευρωπαϊκή Ένωση Τάξη. Αλλά από τα προμνημονευόμενα σύνολα κανόνων δικαίου, τα οποία εντάσσονται σε Έννομες Τάξεις που βαίνουν κανονιστικώς παράλληλα προς την Ευρωπαϊκή Ένωση Τάξη, πλην όμως διατηρούν με αυτή άρρηκτη λειτουργική επικοινωνία και, συνακόλουθα, τελούν υπό καθεστώς ανάλογης κανονιστικής «*συμπόρευσης*» και «*συνύπαρξης*». Τέτοιες «*εξωγενείς*» γενικές αρχές συνάγει το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης είτε από τις κοινές συνισταμένες

των Εθνικών Έννομων Τάξεων των Κρατών-Μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης -που αποτελούν το λεγόμενο «*Jus Commune Europaeum*»- όπως αυτές, καθώς ήδη επεξηγήθηκε, προκύπτουν ιδίως μέσω των Εθνικών Συνταγμάτων. Είτε από το, *lato sensu*, Διεθνές Δίκαιο. Σε αυτή την περίπτωση, για την συναγωγή των γενικών αρχών το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης προσφεύγει, συνήθως, στις κατά τις διατάξεις του άρθρου 38 του Καταστατικού Χάρτη του Διεθνούς Δικαστηρίου «*γενικές αρχές, που είναι παραδεδεγμένες από τα πολιτισμένα έθνη*». Και, ορθότερα, στους «*γενικώς παραδεδεγμένους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου*», δια των οποίων δεσμεύονται κανονιστικώς ακόμη και Κράτη που δεν έχουν προσχωρήσει σε Διεθνείς Συμβάσεις, από τις οποίες εκπορεύονται θεσμικώς οι ως άνω κανόνες του Διεθνούς Δικαίου.

Επίλογος

Από τις σκέψεις που προεκτέθηκαν συνάγεται ότι, όπως ήδη επισημάνθηκε προλογικώς, η έρευνα στο πλαίσιο της Ιστορίας του Δικαίου δεν αμφισβητεί, κατ' ουδένα τρόπο, τις «*παρακαταθήκες*» που έχει «*κληροδοτήσει*» στην σύγχρονη Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία και στο εντός αυτής οργανωμένο θεσμικώς Κράτος Δικαίου το Ρωμαϊκό Δίκαιο και η δομή της Έννομης Τάξης στην Αρχαία Ρώμη, με την πολύτιμη «*επικουρία*» της αρχαιορωμαϊκής Νομικής Επιστήμης. Το «*παράδοξο*», που έχει αρχίσει να «*κατακτά έδαφος*» εδώ και ορισμένες πια δεκαετίες, είναι ότι οι προαναφερόμενες «*παρακαταθήκες*», οι οποίες στο μέτρο των θεσμικών τους προεκτάσεων συνέβαλαν αδιαλείπτως, μετά το τέλος του 18^{ου} αιώνα, στην εμπέδωση της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας ως εγγύησης της Ελευθερίας –άρα και των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου- όχι μόνο δεν διατηρούν πια την κανονιστική τους «*ικμάδα*» και την επέκεινα «*αίγλη*» του ενισχυτικού εν

προκειμένω ρόλου του δικαϊκού τους «κλασικισμού», αλλά «υποχωρούν», και μάλιστα με «ανησυχητικούς» ρυθμούς. Το δε χειρότερο είναι ότι η ως άνω «υποχώρησή» τους «συμπλέει» επώδυνα με την αντίστοιχη «υποχώρηση» των θεσμικών «αντηρίδων» της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας στην εποχή μας, ιδίως δε των «αντηρίδων» της κανονιστικής «ευρωστίας» του Κράτους Δικαίου και του Δημόσιου Συμφέροντος.

A. Δίχως αμφιβολία, ο σπουδαιότερος κίνδυνος για την «αποδυνάμωση» των προμνημονευόμενων «παρακαταθηκών» του Ρωμαϊκού Δικαίου και, επέκεινα, για την διάβρωση των θεσμικών και πολιτικών «αντηρίδων» της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας και των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου προέρχεται από την –εξαιτίας της γενικευμένης οικονομικής παγκοσμιοποίησης και της υπέρ αυτής, σε πολύ μεγάλο βαθμό, χρησιμοποίησης της Τεχνολογίας- αντίστοιχη αποδυνάμωση του Κανόνα Δικαίου, της Αρχής της Νομιμότητας και, εντέλει, του Κράτους Δικαίου in globo.

1. Ήτοι της αποδόμησης εκείνων των μέσων κανονιστικής ρύθμισης της κοινωνικής ζωής –σε κάθε Κράτος in concreto, αλλά και σε ευρωπαϊκό και σε διεθνές επίπεδο- τα οποία θωρακίζονται με το τεκμήριο της δημοκρατικής νομιμοποίησης, αμέσως ή εμμέσως. Τις κατά τ' ανωτέρω συνθήκες αβεβαιότητας επιδεινώνουν, δραματικά και πολλαπλασιαστικά, οι συνεχώς διευρυνόμενες ανισότητες παγκοσμίως, ως καταστροφικό αποτέλεσμα μιας απροκάλυπτης «επικυριαρχίας» του «οικονομικού» επί του «θεσμικού». Πολλώ μάλλον όταν οι ανισότητες αυτές πλήττουν, ευθέως και καιρίως, όχι μόνο τα μέλη ενός συγκεκριμένου κοινωνικού συνόλου αλλά και τα Κράτη μεταξύ τους, δημιουργώντας έτσι μια Παγκόσμια Κοινότητα πολλών ταχυτήτων, οικονομικών και όχι μόνο.

2. Μια Παγκόσμια Κοινότητα η οποία επιπροσθέτως βλέπει, δυστυχώς, απαθής και μοιραία, να καταρρέουν –σε κάθε Κράτος αλλά και διεθνώς- οι αντηρίδες του Κοινωνικού Κράτους και της Κοινωνικής

Δικαιοσύνης, αυτού του πραγματικού εμβλήματος κατεξοχήν της Δυτικής και Ευρωπαϊκής Δημοκρατίας, καθώς και του Δυτικού και Ευρωπαϊκού Πολιτισμού. Μια τέτοια κατάσταση παγκοσμίως υπονομεύει, εκ των πραγμάτων, και τις συνθήκες ειρήνης και σταθερότητας. Συνθήκες στοιχειωδώς απαραίτητες για μίαν εξίσου στοιχειώδη βεβαιότητα ως προς την μελλοντική εξέλιξη και προοπτική της όλης ανθρώπινης δημιουργίας.

B. Περαιτέρω, λόγω της θεσμικής και πολιτικής του ιδιοσυστασίας ως μέσου οριοθέτησης της δράσης των κρατικών οργάνων αναφορικά με τον σκοπό, τον οποίο οφείλουν να επιδιώκουν κατά την άσκηση των κανονιστικών –υπό το καθεστώς του Κράτους Δικαίου και της Αρχής της Νομιμότητας- καθιερωμένων αρμοδιοτήτων τους, το Δημόσιο Συμφέρον έχει όλα τα χαρακτηριστικά μιας αποτελεσματικής θεσμικής εγγύησης υπεράσπισης της Ελευθερίας και των δικαιωμάτων, στο πλαίσιο της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας.

1. Το σύγχρονο φαινόμενο της ρυθμιστικής –επομένως της κανονιστικής-αποδόμησης του Κανόνα Δικαίου, ιδίως λόγω των αρνητικών επιπτώσεων της Οικονομικής Παγκοσμιοποίησης, επιφέρει, όπως είναι αναμενόμενο, διαβρωτικές αλλοιώσεις και της κατά τα προεκτεθέντα έννοιας του Δημοσίου Συμφέροντος. Αλλοιώσεις, οι οποίες συνίστανται στη σταδιακή *«ενσωμάτωση»* στην έννοια του Δημοσίου Συμφέροντος και του λεγόμενου *«δημοσιονομικού συμφέροντος»* -κατά κυριολεξία *«ταμειακού συμφέροντος»*- δηλαδή του συμφέροντος εκείνου το οποίο αφορά την είσπραξη των εσόδων του Κράτους για την επίτευξη των εκάστοτε επιλεγόμενων δημοσιονομικών στόχων. Με άλλα λόγια πρόκειται για *«συμφέρον»*, το οποίο συνίσταται στην ωφέλεια που προκύπτει υπέρ του Δημοσίου, μέσω της είσπραξης χρημάτων από κάθε είδους νομοθετημένους πόρους. Συνακόλουθα δε για ωφέλεια, η οποία δεν

είναι θεσμικώς σε θέση ν' αποτελέσει, από μόνη της, τον πυρήνα «γνήσιου» Δημόσιου Συμφέροντος.

2. Και τούτο διότι το εξ αυτής προκύπτον συμφέρον του Δημοσίου πρώτον, είναι άκρως γενικό και, ως εκ τούτου, θεσμικώς «άχρωμο», αφού καλύπτει αδιακρίτως όλη την κρατική δραστηριότητα. Δεν μπορεί, λοιπόν, ν' αποκτήσει την απαιτούμενη, κατά την προηγηθείσα ανάλυση, «ειδικότητα», την οποία από την φύση του ενέχει το Δημόσιο Συμφέρον με βάση τους κανόνες δικαίου που το θεσμοθετούν. Και, δεύτερον, μόνο δευτερογενώς συνδέεται με το Δημόσιο Συμφέρον, όπως τούτο καθορίζεται ad hoc από επιμέρους ρυθμίσεις κανονιστικού περιεχομένου. Ήτοι ως αμιγώς οικονομικό μέσο πραγμάτωσης συγκεκριμένου Δημόσιου Συμφέροντος. Κατά συνέπεια, δεν είναι δυνατό ν' αντιμετωπισθεί ως αυτοτελές και γνήσιο Δημόσιο Συμφέρον, αφού την θεσμική του ρίζα δεν προσδιορίζει κανόνας δικαίου κανονιστικού περιεχομένου, αλλά η «δυναμική» της οικονομικής πραγματικότητας. Και σήμερα μάλιστα, υπό όρους ανεξέλεγκτης παγκοσμιοποίησης. Επικουρικώς τονίζεται ότι η εκ του ταμειακού αυτού συμφέροντος προκύπτουσα ωφέλεια, λόγω της γενικότητάς της, καλύπτει και το πεδίο δράσης όπου το Δημόσιο ενεργεί ως *fiscus*, διεπόμενο κατ' αρχήν από τους κανόνες του Ιδιωτικού Δικαίου. Ενώ το Δημόσιο Συμφέρον, εξ ορισμού, συνδέεται με τη δράση του Δημοσίου ως *imperium*, ήτοι με την δράση την οποία διέπουν, τουλάχιστον κατά κανόνα, οι ρυθμίσεις του Δημόσιου Δικαίου.

* Ομιλία στο Συνέδριο που οργάνωσαν, στις 3 και 4 Οκτωβρίου 2024 στην Αθήνα, από κοινού το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, το *Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn* και η *Humanistische Hochschule Berlin*, με τίτλο «*Democracy in Ancient and Modern Times: The ancient Greek experience and its relevance for our own times*» και προδημοσιεύθηκε στην «*Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου*», 2024, τεύχος 3, σελ. 260 επ.